SIGMUND FREUD

AZ ŐSVALAMI ÉS AZ ÉN

AZ ŐSVALAMI ÉS AZ ÉN

SIGMUND FREUD

AZ ŐSVALAMI ÉS AZ ÉN

FORDITOTTÁK:
Dr. HOLLÓS ISTVÁN ÉS Dr. DUKES GÉZA

PANTHEON KIADÁS

Az eredeti német kiadás címe:
„Das Ich und das Es"

Schinkovits és Társai nyomda, Budapest, VI., Lovag-u. 20.

A fordítók előszava.

Freud jelen munkájának eredetije *Das Ich und das Es* címmel 1923-ban jelent meg először.

A magyar kiadás alkalmával röviden jelezni óhajtjuk, hogy ez a mű a lelki szerkezetnek, a fejlődéstani és dinamikai összefüggéseknek szemléletes képét tárja fel az olvasó előtt, aki ezzel a mai pszihoanalitikai lélektan egységes foglalatát is megtalálja benne. A lélekelemző tudomány számára ez a munka úgy elméleti, mint gyakorlati szempontból alapvető jelentőségű. Hogy e sokfelé elágazó műnek csak magvát érintsük: itt válik nyilvánvalóvá, hogy magának az *én*-nek is egy része tudattalan, aminek vizsgálatában jutott el itt *Freud* a *lelki őstalaj*hoz, a lelkinek a testivel határos fundamentumához.

Ezt a lelki őstalajt *Freud Groddeck* nyomán *Es*-nek nevezte el. Ha *Freud* tömör, színekben és árnyalatokban gazdag nyelve nehéz feladat elé állította is a fordítókat, a legnagyobb, szinte megoldhatatlannak látszó problémát az *Es*-nek minden tekintetben megfelelő magyar kifejezése okozta. A magyar lélekelemző irodalom eddig leginkább az „ösztön-én" névvel kísérelte meg, hogy az új lélektani fo-

galom értelmét megadja. Az *Es* azonban éppen *én*-nek nem nevezhető. Az *Es* az ősi lelki, amelyben sajátos törvények uralkodnak, az *én* pedig az *Es*-ből lett újabb szerzemény és teljesen megváltozott tulajdonságaival módot talált, hogy a külvilággal közvetlen kapcsolatba jusson. Az *Es* elsődleges jellegével mintegy szemben áll az *én*-nel, amin nem változtat az sem, hogy az *én*-nek van egy az *Es*-be merülő tudattalan része.

Nemrég elhunyt nagy költőnk *Kosztolányi* Dezső, aki mindenkor kész örömmel vetette magát nehezebb nyelvészeti kérdésekre, amikor az *Es* szó problémájával került szembe, hosszas mérlegelés után, egy alkalommal felkiáltott: Hát mi lehet az más, mint „ősvalami"?! A költő intuicióját és a magunk megfontolásait egybevetve hisszük, hogy *Kosztolányi* e trouvaille-ja valóban jól hangzóan érzékelteti és híven tükrözi az *Es* értelmét. Mindazt a mélyről jövő lelkit, amit megérzünk, de tudatosan megfogni nem vagyunk képesek, „valami"-nek szoktuk jelezni. Kétségtelen, hogy mint minden új műszó, első hallásra az „ősvalami" is szokatlannak, talán furcsának fog tűnni; ám, hogy valóban életképes-e, azt az erre egyedül illetékes bíró, az idő fogja eldönteni.

I.

A TUDAT ÉS AMI TUDATTALAN

A következő fejtegetésekben azokat a gondolatokat fűzöm tovább, amelyeket 1920-ban „Jenseits des Lustprinzips" című dolgozatomban megkezdettem és amelyekkel, amint ennek ott kifejezést is adtam, bizonyos rokonszenvvel és kíváncsisággal álltam szemben. Az alábbiak e gondolatokat az analitikai megfigyelés különböző tényeihez kapcsolják és arra törekszenek, hogy ebből a kapcsolatból új következtetésekre jussanak; nem kérnek azonban új megerősítést a biológiától, miért is a lélekelemzéshez közelebb állanak, mint a „Jenseits". Inkább a szintézis az, ami őket jellemzi, mintsem az elvont elmélkedés és mintha valami magas célt tűztek volna maguk elé. Ám tudom, hogy alig jutnak túl a kérdések durva megközelítésén és ebbe a korlátozásba készséggel bele is nyugszom.

Gondolataim eközben oly dolgokat mozgatnak meg, amelyek eddig lélekelemző megmunkálás tárgyai nem voltak és nem kerülhetik el, hogy bizonyos elméleteket ne érintsenek, amelyeket nem-analitikusok, avagy egykori analitikusok a lélekelemzéstől való visszavonulásuk útjá-

ban állítottak volt fel. Aki mindig is kész voltam, hogy elismerjem, amivel más kutatónak tartoztam, ezúttal nem érzem, hogy ily adósság terhelne. Amennyiben a lélekelemzés bizonyos dolgokat eddig nem méltatott, az sohasem azért történt, mintha azoknak szerepét észre nem vette, vagy jelentőségüket tagadni akarta volna, hanem, mert a pszichoanalizis bizonyos utat követ, amely odáig még nem vezetett el. És végül, amikor oda már eljutott, előtte másképp is mutatkoztak meg a dolgok, mint mások előtt.

E bevezető fejezetben újat nem mondhatok és nem kerülhetem el, hogy a már régebben és gyakran elmondottakat meg ne ismételjem.

A lélekelemzésnek alapvető feltevése, hogy abban, ami lelki, tudatost és tudattalant különböztessen meg; egyedül ez képesíti arra, hogy a léleknek épp oly gyakori, mint fontos kóros folyamatait megértse és tudományosan osztályozza. Hogy ezt ismételten és más alakban kifejezzem: a lélekelemzés a lelkinek lényegét nem helyezheti a tudatba, hanem a tudatosságot a pszihe oly tulajdonságának kell tekintenie, amely annak egyéb tulajdonságához csatlakozhatik vagy elmaradhat.

Ha elgondolhatnám, hogy ezt a munkát mindenki, aki a lélektan iránt érdeklődik, olvasni fogja, el volnék rá készülve, hogy az olvasók egy része már ezen a ponton megállana és velem tovább nem tartana. A lélekelemzésnek ugyanis első próbaköve az, amit az imént a tudatosságról mondottam. A legtöbb filozófikusan képzett ember előtt a lelkinek oly elgondolása, amely egyúttal nem tudatos is, annyira felfoghatatlan, hogy képtelenségnek és már puszta logikával elutasíthatónak tűnik. Azt hiszem, hogy ez csak annak tulajdonítható, hogy ők sohasem tanulmányozták a hipnózisnak és az álomnak azokat a jelenségeit, amelyek, a kórosaktól egészen eltekintve, erre a felfogásra késztetnek. Aminthogy az ő tudatpszichologiájuk alkalmatlan is arra, hogy az álom és hipnózis problémáját megoldja.

A tudatosság mindenekelőtt tisztán leíró meghatározás, amely magát a legközvetlenebb és legbiztosabb észrevevéssel igazolja. Ám a tapasztalat azt mutatja, hogy valamely lelki elem, például a képzet, rendszerint nem tartósan

tudatos; sőt a tudatosság állapotát éppen az jellemzi, hogy gyorsan elmulik; az éppen tudatos képzet a következő pillanatban már nem az, de bizonyos könnyen létesíthető feltételek mellett megint tudatossá válhatik. Hogy közben a képzettel vajjon mi volt, nem tudjuk; mondhatjuk, hogy *lappangott*, amikor is arra gondolunk, hogy az mindig is *tudatképes volt*. De kifogástalan meghatározás az is, ha azt mondjuk, hogy a képzet *tudattalan* volt. Az efajta tudattalan voltakép azonos azzal, amit lappangva-tudatképesnek nevezünk. A filozófusok ugyan azt az ellenvetést tehetnék, hogy „tudattalanról" itt szó sem lehet, hogy amíg a képzet a lappangás állapotában volt, addig az nem is volt valami lelki dolog. Ámde, ha nekik már e helyütt ellentmondanék, olyan szóvitába keveredném, amely algha vinné előbbre dolgunkat.

A tudattalan nevéhez vagy fogalmához azonban más úton, oly tapasztalatok feldolgozása útján jutottam el, amelyekben ott szerepelt a lélek *dinamikája*. Azt tapasztaltam, illetőleg azt kellett felvennem, hogy vannak erőteljes lelki folyamatok vagy képzetek, itt elsősorban mennyiségbeli, tehát ökonomiai tényezőkre gondolok, amelyek — épp úgy mint egyéb képzetek, — a lelki életre mindenféle következményekkel járhatnak, olyanokkal is, amelyek mint képzetek, ismét tudatosakká válhatnak, csak ők maguk nem lesznek tudatosak. Fölösleges itt részletesen ismételnem, amit már oly gyakran előadtam. Röviden csak annyit, hogy a lélekelemzés elmélete e ponton kezdődik és azt állítja, hogy az ily képzetek azért nem lehetnek tudatosak, mert ezt valamilyen erő nem engedi; hogy enélkül tudatosakká válhatnának, amikor is látni

lehetne, hogy mily kevéssé különböznek ezek a képzetek más elismert lelki elemektől. Ez az elmélet megcáfolhatatlan, mert a lélekelemzés technikája megtalálta annak a módját, hogy miképpen lehet ezt az ellenálló erőt megszüntetni és az ily képzeteket tudatosakká tenni. Azt az állapotot, amelyben a képzetek a tudatosítás előtt voltak, *elfojtásnak* (elfojtottságnak) nevezzük, az erőről pedig, amely az elfojtást eredményezte és fenntartotta, megállapíthattuk, hogy az a lélekelemző munka közben *ellentállásként* érezhető.

A tudattalan fogalmát tehát az elfojtás tanából szereztük. Az elfojtott számunkra a tudattalannak mintaképe. Azt látjuk azonban, hogy kétféle tudattalanunk van: a lappangó, de tudatképes és az elfojtott tudattalan, mely utóbbi csak úgy magára hagyva nem tudatképes. A lelki erőviszonyok megismerése kell, hogy befolyással legyen műszavainkra és meghatározásainkra. A lappangó tudattalant, amely csak a leíró szemlélet szerint és nem dinamikailag tudattalan, *tudatelőttesnek* nevezzük; a tudattalan nevet csak a dinamikailag tudattalanra, az elfojtottra korlátozzuk, úgy hogy ilyformán három megjelölésünk van: *tudatos*, (Bewusst), *tudatelőttes* (Vorbewusst) és *tudattalan* (Unbewusst), amely nevek immár nem tisztán leíró jellegűk. Felteszem, hogy a tudatelőttes a tudatoshoz sokkal közelebb áll, mint a tudattalan és ha a tudattalant valami lelkinek vettem, a lappangó tudatelőttest annál inkább kell annak tekintenem. De miért nem vagyunk inkább arra hajlandók, hogy a filozófusokkal egyetértően a tudatelőttest és a tudattalant a tudatos lelkitől következetesen különválasszuk?

A bölcsészek itt azt javasolnák, hogy tekintsük a tudatelőttest és a tudattalant a *pszichoid* két fajának, vagy fokozatának és így meg volna közöttünk az egyezség. Ámde ez az ábrázolás végtelen nagy nehézségeit vonná maga után és az az egyetlen nagyfontosságú tény, hogy ezek a pszichoidok az elismerten lelkivel majdnem minden egyéb pontban egyeznek, elhomályosulna egy előítélet javára, amely előítélet abból az időből származik, amikor ezeket a pszichoidokat, vagy azoknak leglényegesebb tulajdonságát még nem ismerték.

E három műszóval: *tudatos*, *tudatelőttes* és *tudattalan*, most már kényelmesen gazdálkodhatunk, csak nem szabad felednünk, hogy leíró értelemben kétféle tudattalan van, dinamikailag csak egy. Az ábrázolás némely céljára ezt a megkülönböztetést elhanyagolhatjuk, másokra természetesen nem nélkülözhetjük. A tudattalannak ezt a kettős értelmét magam eléggé megszoktam és ezzel jól boldogultam. Elkerülni, amennyire megítélhetem, nem lehet; a tudatos és tudattalan megkülönböztetése elvégre az érzéklés kérdése, amelyre igennel, vagy nemmel kapunk feleletet, de arról, hogy mi az oka annak, hogy valamit érzékelünk, vagy nem, az érzéklés nem ad felvilágosítást. Ám ne akadjunk fenn azon, hogy bizonyos lelki jelenségben rejlő dinamika csak kétértelmű kifejezéssel határozható meg.[1]

[1] Az eddigiekre lásd: Bemerkungen über den Begriff des Unbewussten (Ges. Schr. Bd. V.) Érdemes lesz itt a tudattalan kritikájának egy újabb változatával foglalkoznom. Vannak, akik a lélekelemzés tényeinek elismerése elől nem zárkóznak el, de a tudattalant elfogadni nem hajlandók, s azzal a nem vitatható ténnyel segí-

A lélekelemző munka további folyamán azonban kiderül, hogy még ezek a megkülönböztetések is hiányosak és gyakorlatilag nem kielégítők. Az ezt megvilágító helyzetek közül a következőt emelem ki, mint amelynek döntő fontossága van. Megalkottam az egyénben lejátszódó lelki folyamatok összefüggő szervezetének képét és ezt az egyén *én*-jének nevezem. Ezen az énen függ a tudat, ez az én uralkodik a motilitáson, azaz az ingerületeket a külvilág felé levezető kijáratokon; ez az a lelki hatóság, amely önmagának minden folyamatát ellenőrzi, amely, ha beesteledik, aludni tér, de akkor is még az álomcenzura munkáját végzi. Ebből az énből indulnak ki az elfojtások is, ame-

tenek magukon, hogy a tudaton is — mint jelenségen — az erősség, vagy világosság fokainak egész sora ismerhető fel. Amint vannak olyan folyamatok, amelyek igen élénken, rikítóan, megfoghatóan tudatosak, épp úgy viszont észlelünk más folyamatokat, amelyek csak gyengén, alig észrevehetően azok; éppen ezek a leggyengébben tudatosak volnának azok, amelyekre a lélekelemzés az oda nem illő — tudattalan — szót akarja alkalmazni. Amde szerintük ezek a folyamatok mégis tudatosak is, vagy a „tudatban" vannak, s tökéletesen és élesen tudatosakká tehetők, ha azokat kellő figyelemre méltatjuk.

Amennyire az ily, akár meggyökeresedett felfogásoktól, akár érzelmi mozzanatoktól függő kérdésre érvekkel hatni lehet, a következőket jegyezhetem meg: Annak, hogy a tudat világossági fokaira utalnak, nincs nagyobb jelentősége és nincs több bizonyító ereje, mint pl. az ilyesfajta állításnak: minthogy a megvilágításnak a káprázlató, vakító fénytől a tompa derengésig számtalan fokozata van — nincs is sötétség; avagy: minthogy a vitalitásnak megannyi foka van, nincsen halál. Ezeknek a mondatoknak hiszen bizonyos vonatkozásban jó értelmük lehet, de gyakorlatilag elvetendők, ami nyilvánvaló, ha bizonyos következtetéseket akarunk belőlük levonni, pl.

lyeknek célja, hogy bizonyos lelki törekvések ne csak a tudatból, hanem az érvényesülés és a megnyilatkozás egyéb fajtáiból is kizárassanak. A léleknek elfojtással eltávolított ez a része az analizis folyamán az énnel szembehelyezkedik és az elemzésre hárul a feladat, hogy azokat az ellenállásokat megszüntesse, amelyeket az én az elfojtott anyaggal való foglalkozással szemben kifejt. Az elemzés alatt már most megfigyelhetjük, hogy bizonyos feladatokkal szemben a betegnek nehézségei támadnak; gondolattársításai elakadnak, ha azok az elfojtott anyaghoz közelednek. Ilyenkor megmondjuk a betegnek, hogy ellenállás hatása alatt áll, amiről ő azonban mitsem tud; ha pedig abból, hogy kedvetlen, ki is találná, hogy benne

hogy akkor nem kell világot gyujtani, vagy hogy minden élő halhatatlan. Azzal pedig, hogy az észre nem vehetőt tudatosnak tekintjük, azt érjük el, hogy egyetlen közvetlen biztosságunkat is, amellyel a lelkiek terén egyáltalán rendelkezünk, elrontottuk. Az olyan tudat, amelyről nem tudunk, szerintem mégis csak sokkal inkább képtelenség, mint az, hogy van oly lelki, amely tudattalan. Végül, amikor az észrevétlent a tudattalannal egy füst alá akarják vonni, nyilván nincsenek tekintettel azokra a dinamikai viszonyokra, melyeknek figyelembe vétele a pszchoanalitikai megértéshez vezetett. Mert két tény az, amit itt elhanyagoltak; — az egyik, hogy nehéz és nagy megerőltetést igényel az ily észrevétlen elemre kellő figyelmet fordítani, a másik pedig hogy ha ez sikerült is, a tudat az azelőtt észre nem vett dolgot nem ismeri fel, hanem azt — mint valami idegen, vele ellentétes jelenséget — ridegen elutasítja. Amikor a tudattalannal szemben a kevésbé észrevettre és az észrevétlenre felebbeznek, ezzel mégis csak oly előítélet maradékáról tanuskodnak, amely szerint egyszer s mindenkorra megáll, hogy lelki és tudatos azonos.

most ellenállás dolgozik, nem tudná azt nevén nevezni és megmagyarázni. Azzal azonban, hogy ez az ellenállás bizonyára a beteg énjéből indul ki és hogy az az ő énjéhez tartozik, egész váratlan helyzetbe kerültünk. Magában az énben találtunk most olyasvalamit, ami ugyancsak tudattalan, ami úgy viselkedik, mint az elfojtott, vagyis erős hatásokat fejt ki, anélkül, hogy maga tudatossá válnék, tudatossá tétele pedig külön munkát tesz szükségessé. Ennek a tapasztalatnak következménye a lélekelemző gyakorlatra, hogy végtelen sok bizonytalanságba és nehézségbe keveredünk, ha a megszokott kifejezésmódunkhoz ragaszkodunk és például a neurózist a tudatos és tudattalan közötti konfliktusra vezetjük vissza. Ezt az ellentétet a lelki élet szövedékének mostani megismerése alapján egy másikkal, az összefüggő én és a róla lehasadt, elfojtott én közötti ellentéttel kell helyettesítenünk.[1]

Azok a következmények azonban, amelyek a tudattalanról alkotott felfogásunkból folynak, még jelentősebbek. A tudattalan fogalmának első behelyesbítését a dinamikai nézőpont adta, a szerkezetbeli szempont hozza meg a másodikat. Megtudjuk, hogy a tudattalan nem esik az elfojtottal egybe; igaz marad, hogy minden elfojtott tudattalan, de nem minden, ami tudattalan elfojtott. Az énnek egy része is, tudj' isten mily fontos része lehet tudattalan és bizonyára az is. És az énnek ez a tudattalan része nem lappangó, mint a tudatelőttes, mert különben nem volna lehetséges, hogy tudatossá válás nélkül mégis aktiválódhatik és tudatosítása nem okozna oly nagy nehézséget. Ha

[1] L. Jenseits des Lustprinzips. Ges. Schr. Bd. VI.

így szüksége látszik annak, hogy egy harmadik, nem elfojtott tudattalant vegyünk fel, akkor valljuk be, hogy a tudattalanság jellege számunkra veszít jelentőségéből. Sokértelmű tulajdonsággá alakul, amely azokat a messzemenő és kizáró következtetéseket nem engedi meg, amelyekre azt fel szerettük volna használni. És mégis jó lesz, ha e fogalmat nem hanyagoljuk el, mert tudatos — nemtudatos végül is egyetlen szövétnekünk a mély-lélektan sötétségében.

II.

AZ ÉN ÉS AZ ŐSVALAMI

A kórtani kutatás érdeklődésünket nagyon is, szinte kizárólag az elfojtottra irányította. Többet szeretnénk az énről megtudni, amióta rájöttünk, hogy az én is lehet a szó tulajdonképpeni értelmében tudattalan. Vizsgálódásaink egyetlen támasza eddig a tudatosság vagy tudattalanság ismertető jele volt; utóbb láttuk, hogy ez mennyire sokértelmű lehet.

Ám minden ismeretünk mindig a tudathoz van kötve. A tudattalant is csak úgy ismerjük meg, ha tudatossá tesszük. De lássuk csak, hogyan is lehetséges ez? Mit jelent az, valamit tudatossá tenni? Hogy megy ez végbe?

Tudjuk már, hogy errenézve hol keressük meg a kapcsolatot. Azt mondottam, hogy a tudat a lelki szerkezet *felszíne*, azaz a tudatot oly rendszer működésének tekintettem, amely rendszer a külvilág felé egészen elöl áll. A helyi megállapítás egyébként nem csak a működésre, hanem ez esetben a bonctani elrendezésre is vonatkozik.[1] Kutatásomban is ebből az érzéklő felszínből kell kiindulnom.

Már eleve tudatosak mindazok az észlelések, amelyek kívülről (érzékszervek útján) és belülről jönnek, amely utóbbinkat érzeteknek és érzéseknek nevezzük. Hogy állunk azonban azokkal a belső folyamatokkal, amelyeket — durva és pontatlan meghatározással — gondolati folyamatokként foglalhatunk össze? Vajjon ezek — a lelki energia eltolásaként a cselekvés felé vivő úton lezajló folyamatok — valahonnan a szerkezet belsejéből jönnek-e a felszínre, ahol a tudat létrejön? Avagy a tudat megy-e el ezekhez a folya-

[1] L. Jenseits des Lustprinzips. Ges. Schrift. Bd. VI.

matokhoz? Láthatjuk, hogy ez azoknak a nehézségeknek egyike, amelyek akkor jelentkeznek, ha a lelki történések helyi elképzelését eleven valóságnak akarjuk venni. Mindkét említett lehetőség elgondolhatatlan; egy harmadik lehetőségnek kell fennállania.

Más helyütt már kifejeztem azt a feltevésemet,[1] hogy a tudattalan és a tudatelőttes képzet (vagy gondolat) között az a tulajdonképpeni különbség, hogy a tudattalan valamely oly anyagon megy végbe, amely ismeretlen marad, míg a tudatelőtteshez *szóképzetek* kapcsolódnak. Most kísérlem meg első ízben, hogy mindkét rendszer, a tudatelőttes és a tudattalan számára oly ismertető jeleket adjak meg, amelyek másvalamire, mint a tudathoz való viszonyukra vonatkoznak. A kérdés tehát, hogy hogyan lesz valami tudatossá, célszerűbben így hangzik: Hogy lesz valami tudatelőttessé? Feleletünk pedig ez volna: Ugy, hogy megfelelő szóképzetekhez kapcsolódik.

Ezek a szóképzetek emléknyomok; valamikor észrevevések voltak és mint az emlékek nyomai, általában, ismét tudatosakká válhatnak. Mielőtt ezek természetét tovább tárgyalnám, mint valami új megismerés a következő gondolat dereng bennem: Tudatossá csak az lehet, ami egyszer már tudatos észlelés volt; ami pedig belülről akar tudatossá válni, — eltekintve az érzésektől — annak meg kell kísérelnie, hogy külső észleléssé alakuljon át. Ez az emléknyomok révén válik lehetségessé.

Az emléknyomokról felveszem, hogy rendszerekbe vannak foglalva, amelyek közvetlenül az érzéklő tudat-

[1] Das Unbewusste, Ges. Schriften Bd. V.

rendszerhez illeszkednek, amiért is az emléknyomoknak belülről jövő energia-megszállása könnyen ennek az „érzéklő-tudat rendszernek" elemeire mehet át. Az ember itt nyomban a hallucinációra gondol és arra, hogy a legélénkebb emléket is még mindig meg lehet különböztetni a hallucinációtól, valamint a külső érzékléstől; ámde épp oly hamar felötlik, hogy az emlék felelevenedésénél annak megszállottsága az emlékezeti rendszerekben megmarad, míg az érzékléstől meg nem különböztethető hallucináció bizonyára úgy jön létre, hogy a megszálló energia az emléknyomon túl magát az érzéklő elemet nemcsak eléri, hanem arra teljességgel átterjed.

A szómaradékok lényegileg hallási érzékletekből származnak, úgyhogy ezáltal a tudatelőttes rendszernek mintegy különleges érzéki forrása van adva. A szóképzetek látási alkotórészeit, mint másodlagosakat, olvasással szerzetteket, egyelőre elhanyagolhatjuk épp úgy, mint a szók mozgásképeit is, amelyek a siket-némáktól eltekintve, mindenkinél támogató jelekként szerepelnek. Hiszen a szó tulajdonképpen a hallott szónak emléknyoma.

Nem szabad azonban — netalán a leegyszerűsítés kedvéért, — a dolgok optikai emlékmaradékainak jelentőségéről elfeledkeznünk, vagy letagadnunk, hogy a vizuális nyomokra való visszatéréssel a gondolati folyamatok tudatossá válhatnak; sok embernél ez az út járhatóbbnak is látszik. Ennek a vizuális gondolkodásnak sajátosságáról fogalmat adhat az álmok és a tudatelőttes fantáziák tanulmányozása, amint ez utóbbit *Varendonck J.* végezte. Így megtudjuk, hogy a vizuális gondolkodással legtöbbször a gondolatnak csak kézzelfogható anyaga lesz tudatos, de a

gondolatra különösen jellemző viszonylatok vizuális kifejezést nem kaphatnak. A képekben való gondolkozás tehát igen tökéletlen tudatossá válás; különben a tudattalan folyamatokhoz valahogy közelebb is fekszik, mint a szavakban való gondolkodás és úgy onto- mint filogenetikusan régebbi keletű, mint emez.

Ha tehát, hogy előbbi érvelésemhez visszatérjek, ez a módja annak, ahogy valami magábanvéve tudattalan tudatelőttes lesz, akkor arra a kérdésre, hogyan tegyünk valami elfojtottat tudatossá (tudatelőttessé), a feleletem: úgy, hogy az analitikus munka segítségével ilyen közbülső tudatelőttes tagokat létesítünk. Így a tudat megmarad a maga helyén, de a tudattalan sem szállt valahogy fel a tudatba.

Míg a külső érzéklés viszonya az énhez egészen nyilvánvaló, addig a belső észlelés helyzete az énhez különleges vizsgálatot követel. Ezzel a kérdéssel újból felmerül a kétely, vajjon valóban helyesen tesszük-e, ha minden tudatosat az egyetlen felületi (érzéklő) rendszerre vonatkoztatunk.

A belső érzéklés a lelki szerkezet legkülönbözőbb és persze annak legmélyebb rétegeiben lejátszódó folyamatokról is ad érzeteket. Ezek bizony kevéssé ismertek; legjobb példájukként még a kedv-kin sorozat érzetei szolgálhatnának. Ezek ős-eredetibbek, elemibbek, mint azok, amelyek a külvilágból származnak és még az öntudat homályos állapotában is létrejöhetnek. Nagyobb ökonomikus jelentőségükről és ennek metapszichologiai indokolásáról más helyen nyilatkoztam. Ezek az érzetek sok helyen jelentkezhetnek épp úgy, mint a külső érzékletek és egy időben kü-

lönböző tájakról érkezhetnek, e mellett különböző és ellentétes tulajdonságokkal is bírhatnak.

A kedv jellegű érzetek egyáltalán nem kényszerítőek, de a legnagyobb mértékben ilyen jellegűek a kín-érzetek. Ezek változásra, lezajlásra törnek és ezért értelmezzük a kínt az energia-töltés fokozódásának, a kedvet pedig energia leszállásnak. Ha a lelki élet lefolyásában mennyiségileg és minőségileg valami másnak nevezzük azt, ami mint kedv és kín válik tudatossá, akkor kérdés, hogy ez a másvalami tudatossá válhatik-e az eredete helyén, vagy az érzéklő rendszerig kell-e annak tovább haladnia.

A klinikai tapasztalat ez utóbbi mellett dönt. Azt mutatja, hogy ez a másvalami úgy viselkedik, mint egy elfojtott rezdület. Hajtóerőket tud kifejteni anélkül, hogy az én ezeknek kényszerítő mivoltát észrevenné. Csak az ellenállás e kényszerrel szemben és a lezajló reakciók visszatartása teszi tüstént ezt a másvalamit kínérzetként tudatossá. Ahogy a szükségletek okozta feszültségek, éppen úgy a fájdalom is tudattalan maradhat —, a külső és belső észlelések között álló ez az átmeneti jelenség —, amely belső érzékletként viselkedik akkor is, ha a külvilágból ered. Helyes marad tehát az a tétel, hogy az érzetek és érzések is csak úgy válhatnak tudatosakká, ha azok az érzéklő rendszerhez eljutnak; ha az odavezető út el van zárva, akkor érzetekként nem jöhetnek létre, jóllehet az érzeteknek megfelelő másvalami az izgalom lezajlásában tulajdonképpen ugyanaz. Röviden és nem egészen szabatosan ilyenkor *tudattalan érzetekről* beszélünk és ezzel fenntartjuk a párhuzamot a tudattalan képzetekkel, ami nem egészen jogosult. A különbség ugyanis az, hogy a tudattalan

képzetek számára előbb összekötő tagoknak kell létesülniök, hogy ezek a képzeteket a tudathoz eljuttassák, amíg erre az érzeteknél, amelyek maguktól haladnak tovább, szükség nincs. Más szóval: a tudat és tudatelőttes megkülönböztetésének az érzetekre nézve nincs értelme, a tudatelőttes itt elesik; az érzetek vagy tudatosak, vagy tudattalanok. Még ha szóképzetekhez kapcsolódnak is, nem ezeknek köszönhetik tudatossá válásukat; közvetlenül lesznek azokká. A szóképzetek szerepe most már teljesen világos. Közvetítésükkel a belső gondolatfolyamatok észlelésekké válnak. Valóban mintha csak annak a bizonyításáról volna szó, hogy minden tudás külső érzéklésből származik. Amikor a gondolkodást az energia túlnagy mértékben szállja meg, a gondolatokat valójában mintegy kívülről érkezőknek érzékeljük és ezért valóságoknak tartjuk.

A külső és belső érzéklés és a felületi „érzéklő-tudat" rendszer közötti kapcsolatok tisztázása után hozzáfoghatok, hogy felfogásomat az énről kiépítsem. Látjuk, hogy az én az érzéklőrendszerből, mint magvából indul el és első sorban az emléknyomokra támaszkodó tudatelőttest fogja körül. Ámde az én, amint értesültünk, tudattalan is.

Nos, úgy gondolom, hogy nagy mértékben javunkra fog válni, ha egy kutató kezdeményezését követjük, aki személyes okokból hiába is biztosít bennünket, hogy neki a magas tudományokhoz semmi köze. *G. Groddeckre* gondolok, aki unos-untalan hangsúlyozza, hogy amit énünknek nevezünk, az az életben lényegileg közömbösen viselkedik és hogy az ismeretlen, fékezhetetlen hatalmak azok, amelyek — ahogy ő ezt kifejezi — „énünket élik".[1] Mi

[1] G. Groddeck, Das Buch vom Es. Int. Psychoan. Verl. 1923.

mindnyájan ugyanezt a benyomást szereztük, ha ez a gondolat nem is hatalmasodott el rajtunk annyira, hogy minden más benyomásunkat kiküszöbölte volna; nem is habozom, hogy *Groddeck* gondolatának helyét a tudomány rendszerében meg ne jelöljem. Javaslom, hogy *Groddeck* gondolatával számoljunk olykép, hogy az érzéklő rendszerből kiinduló lelkit, a tudatelőttesig *„én"*-nek, a másik lelkit pedig, amelyben ez folytatódik és mint tudattalan viselkedik, *Groddeck* szóhasználata szerint *„Es"*-nek nevezzük. (Az *Es* a továbbiakban magyarul „ősvalami" néven fog szerepelni. L. a fordítók előszavát. Ford.)

Csakhamar meglátjuk, hogy ez a felfogás nyujt-e valami hasznot a jelenségek leírása és megértése tekintetében. Ezek után már most az egyén a mi számunkra az a fel nem ismert és tudattalan *lelki ősvalami*, melynek felületén helyezkedik el az érzéklő rendszerből mint magból kifejlett én. Rajzbeli elképzelésben hozzátehetjük, hogy az én ezt az ősvalamit nem teljességében veszi körül, hanem csak amennyire az érzéklő rendszer annak felületét képezi, tehát úgy valahogy, ahogy a csiralemez a tojáson megül. Az én az ősvalamitől nem válik el élesen, hanem aláfelé összefolyik vele.

Ámde az elfojtott is összefolyik ezzel az ősvalamivel, az csak egy része ennek. Az elfojtottat csak az éntől választják el élesen az elfojtás okozta ellenállások, az ősvalamin keresztül azonban az én-nel közlekedhetik. Nyomban rá-

[1] Groddeck maga is Nietzsche példáját követte, aki ezt a nyelvtani kifejezést a személytelenre, úgyszólván természettől fogva szükségszerüre használta.

jöhetünk, hogy mindezek a megkülönböztetések, amelyeket kórtani ismereteink alapján írtunk le, a lelki szerkezetnek csak az előttünk ismert felületes rétegeire vonatkoznak. E viszonyokat rajzban is felvázolhatom, melynek körvonalai persze csak szemléltetésre szolgálnak, de különösebb értelmezésre nem jogosíthatnak. Még talán hozzátenném, hogy az én „hallgatósapkát" visel, az agybonctan igazolása szerint csak az egyik oldalon, szinte mondhatnám, hogy félre van csapva rajta.

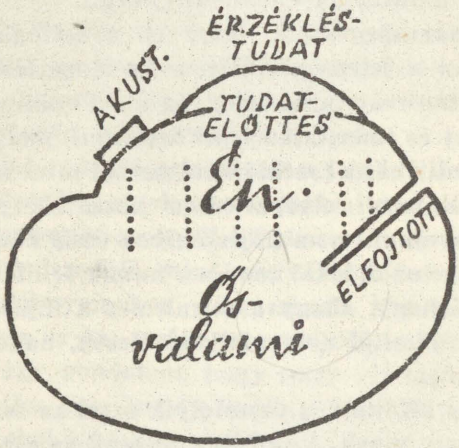

Könnyen belátható, hogy az én az ősvalaminek a külvilág befolyására az érzéklő-tudatrendszer közvetítésével megváltoztatott része, az ősvalami felületi tagoltságnak mintegy folytatása. Az én iparkodik is, hogy a külvilág befolyását az ősvalamire és annak szándékaira érvénye-

sítse és arra törekszik, hogy a valóság principiumait ültesse a kedv-kín elv helyébe, amely utóbbi az ősvalamiben korlátlanul uralkodik. Az érzéklésnek az énben ugyanaz a szerepe, mint az ösztönöknek az ősvalamiben. Az én azt képviseli, amit észnek és meggondoltságnak nevezhetünk, ellentétben az ősvalamivel, amelyben szenvedélyek élnek. Mindez az általánosan ismert népszerű meghatározásokkal egyezik, ami azonban csak átlagos, vagy eszmei tekintetben fogható fel helyesnek.

Az énnek működésbeli fontossága abban áll, hogy rendes körülmények között reá hárul a feladat, hogy a mozgásokhoz vezető utak fölött őrködjék. Így az ősvalamihez való viszonyában hasonlatos a lovashoz, akinek a ló hatalmasabb erejét fékeznie kell, azzal a különbséggel, hogy a lovas ezt a maga erejéből, az én pedig kölcsönvett erővel kísérli meg. Ez a hasonlat valamivel tovább visz. Amint a lovas, ha nincs inyére, hogy lovától elváljék, gyakran arra kényszerül, hogy azt odavezesse, ahova az menni akar, úgy az én is az ősvalaminek akaratát szokta tettre váltani, mintha az a saját akarata volna.

Az én létrejöttéhez és az ősvalamiből való kiválasztódásához az érzéklőrendszer befolyásán kívül úgy látszik egy másik mozzanatnak is közre kellett működnie. Az ember saját testéből és elsősorban annak felületéről egyidejűleg külső és belső érzéklések indulhatnak ki. Ezt a felületet az ember úgy látja, akár valami más tárgyat, amely azonban számára kétféle tapintási érzettel szolgál, amelyek közül az egyik a belső észleléssel lehet egyenlő. A lélek-élettanban bőven esett szó arról, mi módon válik külön az ember saját teste az érzékelt világtól. Úgy látszik,

szerepe van ebben a fájdalomnak is; az a mód pedig, ahogy fájdalmas betegségeknél az ember a maga szerveinek új megismeréséhez jut, talán mintaképe lehet annak, ahogy általában testének képzetét megszerzi.

Az én elsősorban valami testi jelenség, nemcsak felület, hanem maga vetülete egy felületnek. Ha erre bonctani hasonlatot keresünk, leginkább az anatomusok „agyemberkéjével" azonosíthatnók, amely az agykéregben feje tetején, sarkával felfelé áll, hátratekint és mint ismeretes, a beszéd központját baloldalt viseli.

Az én viszonyát az ősvalamihez ismételten méltattam, ámde jó lesz, ha itt néhány fontos körülményt újból leírok. Megszokva, hogy társadalmi és erkölcsi értékeléseink szempontját mindenütt magunkkal hordjuk, nem lep meg, ha azt halljuk, hogy az alantas szenvedélyek forgataga a tudattalanban zajlik le, de elvárjuk, hogy a lelki működések annál könnyebben találjanak biztos utat a tudatba, minél magasabban állanak erkölcsi értékelésünkben. Ebben a várakozásban azonban csalódást okoz, amit a lélekelemzésben tapasztalunk. Adataink vannak egyrészről arra, hogy a különben megerőltető gondolkodást igénylő finom és értelmi munka a tudatelőttesben is végbemehet anélkül, hogy tudatossá válnék. Ezek az esetek nem kétségesek; előfordulnak pl. alvás alatt és úgy nyilvánulnak, hogy az ember közvetlen felébredése után nehéz matematikai vagy más kérdés megfejtését tudja, amelynek megoldásán előző nap hiába fáradozott.[1]

[1] Ilyen esetet nemrég közöltek velem, ellenérvül az „Álommunkáról" vallott felfogásommal szemben.

Sokkal meglepőbb azonban egy más tapasztalat. Elemzéseimben rájöttem, hogy vannak emberek, akiknek önkritikája és lelkiismerete, tehát felette magasra értékelt lelki képességei tudattalanok és mint ilyenek a legfontosabb hatásokat váltják ki; az tehát, hogy az analitikai munkában az ellenállás tudattalan marad, semmiképpen sem magában álló ilyenfajta eset. Ez az új tapasztalat azonban, amely arra késztet, hogy jobb kritikai belátásunk ellenére *tudattalan bűntudatról* beszéljünk, még inkább megzavar és új rejtélyeket ad fel, különösen, ha lassanként rájövünk, hogy az ily tudattalan bűntudatnak a neurózisok nagy számában ökonomiailag döntő szerepe van és a gyógyulás útjába a legerősebb akadályokat gördíti. Visszatérve már most az előbbi értékeléshez, azt kell mondanom, hogy az énben nemcsak a legalacsonyabb, hanem a legmagasabb lelki dolgok is lehetnek tudattalanok. Ez mintha csak igazolásául szolgálna annak, amit előbb a tudatos énről mondottam, hogy az mindenekelőtt testi-én.

III.

AZ ÉN ÉS A FELETTES-ÉN (ÉN-IDEAL)

Ha az én az ősvalaminek csak az érzéklő rendszer által módosított része és a valóságos külvilágnak a lelkiben megjelenő képviselője volna, akkor egyszerű lenne dolgunk. Ámde ehhez még valami más is járul.

Másutt[1] tárgyaltam azokat az okokat, amelyek arra késztettek, hogy az énen belül egy külön fokot, fokozatbeli megkülönböztetést vegyek fel, amelyet *én-ideálnak* vagy *felettes-énnek* nevezek. Ezek az okok valóban megállják helyüket.[2]

A dologban mármost az az új, hogy az én e darabjának kapcsolata a tudattal kevésbé szoros és ez az, ami magyarázatra szorul.

E célból kissé távolabb eső dolgokra kell itt kitérnem. Sikerült ugyanis az annyira fájdalmas melankóliát egyszer azzal a feltevéssel megvilágítanom, hogy az én elvesztett tárgyát magában ismét feltámasztja, tehát a tárgymegszállást azonosítás váltja fel.[3] Akkor azonban a folyamatnak egész jelentőségét még nem ismertem fel és nem tudtam, hogy az mily gyakori és mennyire tipikus.

[1] Zur Einführung des Narcismus. Massenpsychologie und Ichanalyse. Ges. Sch. Bd. VI.

[2] Csak az látszik tévedésnek és szorul helyesbítésre, hogy a valóságvizsgálat munkáját ennek a felettes énnek tulajdonítottam. Az én viszonyának az érzékelt világhoz teljesen megfelel, ha a valóságvizsgálat az én feladata marad. Korábbi, meglehetősen határozatlanul fogalmazott nyilatkozataimat, amelyeket az én magváról tettem, olykép kell helyreigazítanom, hogy csakis az érzéklő tudatrendszert ismerhetjük el az én magvának.

[3] Trauer und Melancholie. Ges. Schr. Bd. V.

Azóta megértettem, hogy mily nagy szerepe van az én kialakításában az ily helyettesítéseknek, amelyek lényegesen hozzájárulnak, hogy létrejöjjön, amit az ember *jellemének* nevezünk.

Az egyén előidejében, annak primitiv orális szakában a tárgymegszállás és az azonosítás természetesen még nem különböztethető meg egymástól. Csak később vehetjük fel, hogy a tárgymegszállások az ősvalamiből indulnak ki, amely ősvalami az erótikus törekvéseket a maga szükségleteiként érzi. Az eleinte még gyenge én ezekről a tárgymegszállásokról tudomást szerez, eltűri vagy elfojtó munkával azokat elhárítani igyekszik.[1]

Ha az én szexuális tárgyát feladni kénytelen, akkor ennek helyébe az én nem ritkán átalakul, amit — mint a melankóliánál — úgy kell értelmeznünk, hogy az énben a tárgy feltámad. Ennek a helyettesítésnek közelebbi körülményei még nem ismeretesek. Lehetséges talán, hogy az én ezzel a magábavetítéssel, az orális szak mechanizmusához való visszatérés e módjával, megkönnyíti vagy lehetővé teszi, hogy tárgyáról lemondjon. Lehet, hogy egyáltalában ez az azonosítás a feltétele annak, hogy az ősvalami a maga tárgyát feladja. Ez a folyamat mindenesetre, főleg a korai fejlődés szakában igen gyakori és arra az elgondolásra vezethet, hogy az én jelleme a feladott tárgymegszállások lecsapódása és hogy a jellem a tárgy-

[1] Érdekes párhuzama annak, ahogy az én a tárgyválasztást azonosítással helyettesíti, a primitív népeknek az a hite, hogy a táplálékul bekebelezett állat tulajdonságai annak jellemében megmaradnak, aki az állatot megeszi, továbbá azok a tilalmak, amelyek ezen a hiedelmen alapulnak.

választások történetét tartalmazza. Természetes, hogy az ellentálló képességnek már eleve létező skálájával számolunk, hogy ugyanis valakinek a jelleme az erótikus tárgyválasztások történetéből származó ezeket a jellemalkotó befolyásokat mennyire hárítja vagy fogadja el. Sok szerelmi tapasztalattal bíró asszony tárgyválasztásainak nyomait jellemvonásaiban ki lehet mutatni. Tekintetbe jöhet a tárgymegszállás és azonosítás egyidejűsége is, tehát a jellem megváltozása még mielőtt az én tárgyáról lemond. Ez esetben a jellem megváltozása az egyén tárgyviszonylatát túlélheti és azt bizonyos értelemben konzerválhatja.

Egy másik szempont szerint, az erótikus tárgyválasztás helyébe lépő énátalakulás egyben módja annak is, hogy az én az ősvalamin úrrá lehessen és ehhez való kapcsolatait elmélyíthesse, bár az ősvalami élményeihez való messzemenő alkalmazkodás árán. Ha az én a szerelmi tárgy vonásait felveszi, akkor úgyszólván önmagát kínálja fel az ősvalaminek szerelmi tárgyul és azt veszteségéért kárpótolni iparkodik, mondván: „Lám engem is szerethetsz, hisz a szerelmi tárgyhoz annyira hasonlítok."

Az, ami itt végbemegy, hogy ugyanis a tárgylibidó narcisztikus libidóvá változik, nyilván a szexuális célok feladásával, deszexualizálással jár, ami nem más, mint a szublimálásnak, az átszellemitésnek egy neme. Sőt felmerül az a behatóbb tárgyalásra méltó kérdés, vajjon ez nem általános útja-e az átszellemitésnek, vajjon nem minden átszellemités történik-e az én közvetítésével, amely én először a szexuális tárgylibidót narcisztikussá változ-

tatja, hogy e libidó elé azután esetleg más célt tűzzön ki.[1] Hogy vajjon ebből az átalakulásból nem következik-e az ösztönök más sorsa is, hogy például a különböző egymással összeolvadt ösztönök a szublimálás által nem bomlanak-e széjjel, ezzel később még foglalkozni fogok.

Eltér célomtól és mégsem kerülhetem el, hogy egy pillanatra az én tárgy-azonosításánál ne időzzem. Ha a tárgyazonosítások túlsulyra jutnak, túlerősekké, túlszámosakká és egymással összeférhetetlenekké válnak, kóros jelenséggel állunk szemben. Ily esetben sor kerülhet az én széttöredezésére, amennyiben az egyes azonosítások az ellenállások következtében egymással szemben elszigetelődnek; talán a *sok-énű személyiség* („multiple Persönlichkeit") eseteinek az a titka, hogy az egyes azonosítások váltakozva ragadják magukhoz a tudatot. Ám ha ennyire nem is fajul el a dolog, konfliktusok adódhatnak a különböző azonosítások között, — amelyekbe az én szerteágazik, — konfliktusok, amelyeket végeredményben mégsem lehet egész általánosságban kórosoknak neveznünk.

Bármiként alakul is a jellemnek későbbi ellenálló ereje a feladott tárgymegszállások befolyásával szemben, az első, legkorábban történt azonosítások hatása általános és tartós lesz. Ez az azonosítás a felettes-én keletkezéséhez vezet vissza bennünket, mert e mögött rejtőzik az egyénnek első és legjelentékenyebb azonosítása — még pedig a

[1] Az én az ősvalami e különválasztása után a libidó nagy gyűjtőmedencéjének, az „Einführung des Narcismus" dolgozatom értelmében, az ősvalamit kell tekintenünk. Az a libidó, amely a leírt azonosítás révén az én felé áramlik, az én „másodlagos narcizmusát" hozza létre.

személyes előidőbeli apával.[1] Ez mintha még nem eredménye vagy befejezése volna a tárgymegszállásnak, hanem egyenes és közvetlen azonosítás és korábbi, mint minden tárgymegszállás. Ámde azok a tárgyválasztások, amelyek az első szexuális szakba tartoznak s az apát és anyát illetik, rendes lefolyás mellett úgy látszik ilyen azonosításban befejeződnek és ezzel az elsődleges azonosítást megerősítik.

Ezek a viszonyok megis annyira bonyolultak, hogy azokat behatóbban kell majd ismertetnünk. Két mozzanat az, ami ezt a komplikációt okozza: az Ödipusz-komplexum háromszög-alapja és az egyén alkati kétneműsége.

A leegyszerűsített eset fiúgyermeknél a következőképpen alakul: Az anya iránt a gyermekben egész korán tárgyszeretés fejlődik ki, amely az anyamellnél kezdődik és a tárgyválasztásnak azt a típusát mutatja, amely gyámolításra tart igényt. Az apát a gyermek azonosítás révén veszi hatalmába. Az anyai és apai viszonylat egy ideig egymás mellett halad, amíg az anya utáni nemi vágyak megerősödésével és azzal, hogy a gyermek észreveszi, hogy az apa e vágyak akadálya, kialakul az Ödipusz-komp-

[1] Talán helyesebb, ha azt mondom: a szülőkkel, mert apa és anya a nemi különbség — a penishiány biztos ismerete előtt nem esik a gyermeknél különböző értékelés alá. Egy fiatal asszony eestéből nemrég megtudhattam, hogy amióta a maga penishiányát észreveszi, e szerv birtokát nem minden asszonytól, hanem csak azoktól vonta meg, akiket csökkent értékűeknek tartott. Anyja penisét a páciens a maga elképzelésében meghagyta. Az előadás egyszerűsítése kedvéért itt csak az apával való azonosítást fogom tárgyalni.

lexum.[2] Most az apával való azonosítás ellentétes színezetet kap; oly vággyá alakul, hogy az apát eltávolítsa és ő az anyánál helyettesítse. Ettől kezdve a fiú viszonya az apához ambivalens, mintha az azonosításban kezdettől rejlett kétértékűség a felszínre jutott volna. Ez a kétirányú beállás az apához és a csak egyirányú gyengéd tárgyszeretés az anyához, határozzák meg a fiúra nézve az egyszerű pozitív Ödipusz-komplexum tartalmát.

Az Ödipusz-komplexum lerombolásával szükségszerűen együtt jár, hogy a gyermek anyjához kötöttségét feladja. Helyébe kétféle dolog léphet: vagy azonosítja magát az anyával, vagy az apával való azonosítását megerősíti. Ezt az utóbbi elintézést tekintjük normálisabbnak, amely megengedi, hogy az anya iránti gyengéd kapcsolatot a gyermek bizonyos mértékben megtarthassa. Az Ödipusz-komplexum pusztulásával így a fiúgyermek jellemének férfiassága megerősödött. Ennek egészen megfelelően végződhetik a kislány Ödipusz helyzete az anyával való azonosítás megerősödésével (vagy az azonosítás létrejöttével), ami a leánygyermek női jellemét alapozza meg.

Ezek az azonosítások nem felelnek meg várakozásainknak, mert nem viszik be a felhagyott tárgyat az énbe, jóllehet ez is megtörténhetik és lányoknál inkább figyelhető meg, mint fiúknál. Az analizisekben gyakran tapasztaljuk, hogy a kis leány miután apjáról, mint szerelmi tárgyról kénytelen volt lemondani, most már fiúságára támaszkodva, az anya helyett az apával, vagyis az elve-

[2] Massenpsychologie u. Ichanalyse. Ges. Schr. Bd. VII.

szett tárggyal azonosítja magát. Ez nyilván azon múlik, hogy a leány férfihajlamai elég erősek-e, — bármiben is álljanak ezek a hajlamok.

Az Ödipusz-helyzet befejezése apa- vagy anyaazonosítással úgylátszik mindkét nemnél a kétféle nemi hajlam viszonylagos erejétől függ. Ez az egyik módja annak, ahogy a biszexualitás az Ödipusz-komplexum sorsába beleszól. A másik mód még jelentőségesebb; azt a benyomást kapjuk ugyanis, hogy általában nem a leggyakoribb az egyszerű Ödipusz-komplexum, ez csak leegyeszerűsítése vagy sématizálása annak, ami mindenesetre és elég sűrűn bizonyul gyakorlatilag jogosultnak. Behatóbb vizsgálat azonban legtöbbször azt a *teljesebb* Ödipusz-komplexumot tárja fel, amely a gyermek eredeti kétnemiségétől függően kettős, azaz pozitív és negatív; a fiú ugyanis nemcsak ambivalensen áll az apával és gyengéd tárgyszeretéssel az anyával szemben, hanem egyidejűleg leány módjára is viselkedik, vagyis gyengéd, nőies az apával és ennek megfelelően féltékeny, ellenséges az anyával szemben. A biszexualitás ily szerepe teszi oly nehézzé, hogy a kezdetleges tárgyválasztások és azonosítások körülményeibe betekinthessünk és még nehezebbé, hogy azokat érthetően leírjuk. Még az is lehet, hogy a szülőkkel való viszonylatban kifejezésre jutó ambivalencia csakis a biszexualitásra vezetendő vissza és hogy nincs úgy, amint azt fennebb vázoltam, hogy az ambivalencia a rivalitás nyomán az azonosításból fejlődik ki.

Azt hiszem, helyesen tesszük, ha általában, de különösen a neurótikusoknál a teljes Ödipusz-komplexumot vesszük fel. A lélekelemző tapasztalat azután megmutatja,

hogy az esetek egy részénél az Ödipusz-komplexumnak egyik vagy másik alkotórésze már csak alig észrevehető nyomokban maradt meg és hogy ezzel oly sorozat adódik, melynek egyik végén a normális pozitív, a másik végén a fordított, negatív Ödipusz-komplexum áll, míg a közbülső tagok az Ödipusz-komplexum teljes alakját képviselik a két komponens egyenlőtlen részvételével. Az Ödipusz-komplexum pusztulásával a benne foglalt négyféle vágytörekvés olyképpen egységesül, hogy azokból egy apai és egy anyai azonosítás keletkezik; az apával való azonosítás a pozitív komplexum szeretés-tárgyát, az anyát megőrzi és egyidejűleg a fordított komplexum szeretés-tárgyát, az apát pótolja. Hasonlókép áll a dolog az anyával való azonosítás tekintetében. A kétrendbeli azonosítás különböző erejű kialakulásában a kétféle nemi hajlam egyenlőtlensége tükröződik.

Ekként az Ödipusz-komplexum uralma alatt álló nemi korszak legáltalánosabb eredményeként az énben oly lecsapódást vehetünk fel, amely a két valamikép összeegyeztetett azonosítás létrejöttéből adódik. Ez az énbeli változás megtartja különállóságát; én-ideálként, vagy felettes-énként néz az énnek egyéb tartalmával szembe.

A felettes-én azonban nem egyszerűen maradványa az ősvalami első tárgyválasztásainak, hanem egyúttal erélyes reakcióképződmény is azokkal szemben. Az énhez való viszonya nem merül ki abban az intésben, hogy *légy olyan* (mint az apád), hanem magában foglalja a tilalmat is, hogy *olyannak nem szabad lenned* (mint az apád), vagy nem szabad mindazt tenned, amit ő tesz; vannak dolgok, amelyek csak az apát illetik. A felettes-énnek

kettős arca abból magyarázható, hogy feladata az Ödipusz-komplexum elfojtása volt, sőt létrejöttét is e fordulatnak köszönheti. Az Ödipusz elfojtása nyilván nem volt könnyű feladat. Miután a gyermek rájött, hogy a szülő, különösen az apa, az Ödipusz-vágyak megvalósításának akadálya, a gyermeki én az elfojtás munkájához azzal erősítette magát, hogy ugyanazt az akadályt önmagában támasztotta fel. Ehhez mintegy kikölcsönözte az apa erejét; rendkívül súlyos következményű kölcsön ez. A felettes-én ugyanis az apa jellemét megőrzi és mennél erősebb volt az Ödipusz-komplexum, mennél sürgetőbb volt annak elfojtása (tekintélyek, vallástan, tanítás, olvasmányok befolyására), annál szigorúbban fog később a felettes-én mint lelkiismeret, talán mint tudattalan bűntudat, az én felett uralkodni. Hogy honnan szerzi a felettes-én ehhez az uralkodáshoz erejét, annak kényszeres jellegét, amely mint kategorikus imperativus nyilvánul meg, arra később lesz egy feltevésem.

Ha a felettes-én imént leírt keletkezését még egyszer szemügyre vesszük, akkor azt két fontos biológiai tényező eredményének ismerjük fel. Az egyik: az ember hosszantartó gyermeki gyámoltalansága, függősége; a másik: az Ödipusz-komplexum ténye, amely utóbbit a libidófejlődésnek a lappangási szak által történt megszakítására, tehát a nemi élet *kettős nekiindulására* vezettük vissza. Erről az utóbbi, nyilván különleges emberi tulajdonságról van oly pszichoanalitikai feltevés, hogy ez a jégkorszak által kikényszerített kultúrfejlődés öröksége. Így a felettes én különválása az éntől nem éppen véletlen; benne az egyéni- és fajfejlődés legjelentősebb vonásai nyilvánulnak

meg, sőt amennyiben az a szülői befolyásnak maradandó kifejezést szerez, megörökíti azokat a mozzanatokat, amelyeknek a maga eredetét köszönheti.

A lélekelemzésnek számtalanszor vetették szemére, hogy mindazzal, ami magasabb, erkölcsi és eszményi az emberben, nem törődik. Ez a szemrehányás kétszeresen is igazságtalan. Történelmi és módszertani okokból. Történelmileg azért, mert már kezdettől fogva éppen az énben működő erkölcsi és esztétikai törekvéseknek tulajdonítottam az elfojtás hajtóerejét. Módszertanilag azért, mert nem akarták belátni, hogy az elemző kutatás nem léphetett fel tökéletes és kész tudományos épülettel a bölcseleti rendszerek módjára, hanem lépésről lépésre kellett magának utat törnie, úgy az egészséges, mint a beteg jelenségek analitikai szétbontásával, hogy a lelki szerkezet bonyolultságát megértse. Minékünk mindaddig nem kellett remegve aggódnunk, hogy hol is marad a magasabb emberi, amíg a lelki élet elfojtott részének vizsgálata foglalt el bennünket. Most, hogy az énnek elemzését megkísérlem, mindazoknak, akik erkölcsi érzéseikben megrendülten panaszolták, hogy hiszen kell, hogy az emberben egy felsőbb lény is legyen, azt felelhetem, hogy kétségkívül van is és ez az én-ideál, vagy a felettes-én, szüleinkhez való viszonyunk képviselője. Kis gyermekként ezeket a felsőbb lényeket ismertük, csodáltuk, féltük és később magunkba felvettük.

A felettes-én tehát az Ödipusz-komplexum örökébe lép és így kifejezője az ősvalami leghatalmasabb rendületeinek és a libidó legfontosabb sorsfordulatainak. A felettes-én feltámasztásával az én az Ödipusz-komplexumot

hatalmába kerítette és egyidejűleg önmagát az ősvalaminek alávetette. Míg az én lényegében a külvilágot, a valóságot képviseli, a felettes-én a belsővilág, az ősvalami szószólójaként lép szembe az énnel. Az én és a felettes-én közötti konfliktus — amint ezt most már elképzelhetjük, — végső eredményében a valóságnak és a lelkinek, a külvilágnak és a belvilágnak ellentétét tükrözi.

Amit a biológia és az emberi faj sorsfordulatai az ősvalamiben megteremtettek és örökségül hátrahagytak, azt a felettes-én képződése révén az én átvette és egyéni életében újból átéli. A felettes én kialakulása történetéből adódik, hogy bőségesen szövődött össze a filogenetikus szerzeménnyel, az egyes egyén archaikus örökségével. Ami az egyes ember lelkiéletében a legalacsonyabbrendű dolgok közé tartozott, az a felettes-én képződése által az emberi léleknek értékelésünk értelmében legmagasabb rendű java lesz. De hiábavaló fáradozás volna, hogy a felettes-én helyét még csak annyira is meghatározzuk, mint az én helyét, vagy hogy az én-ideálra azoknak a hasonlatoknak egyikét is alkalmazhassuk, mint amelyekkel az én és az ősvalami viszonyát szemléltetni megkíséreltük.

Könnyű megmutatni, hogy az én-ideál minden követelménynek megfelel, amelyet a magasabb emberi iránt támasztani szoktak. Az apa utáni vágyódás pótképződményeként a felettes-én magában rejti csiráját annak, amiből minden vallás alakult. Az énnek és felettes-énnek összehasonlításából származó gyarlóság-érzet eredményezi azt az alázatos vallási érzületet, amelyre a sóvárgó hívő hivatkozni szokott. A fejlődés további folyamán a tanítókban és tekintélyekben az apa szerepe folytatódik; azok-

nak parancsai és tilalmai a felettes-énben hatalmak maradnak és most mint *lelkiismeret* gyakorolják az erkölcsi cenzurát. A lelkiismeret követelménye és az én teljesítménye közötti feszültség a *bűntudat* érzetét kelti. A társas érzések azokkal az embertársakkal való azonosításon alapulnak, akiknek egyazonos az én-ideáljuk.

Vallás, erkölcs és szociális érzés, a magasabb emberinek e legfőbb tartalmai,[1] eredetileg nem különültek el. A „Totem és Tabu" elmélete szerint az emberiség ezeket filogenetikusan az apa-komplexum révén szerezte meg; a vallás és erkölcs korlátozásai a tulajdonképpeni Ödipusz-komplexum legyűrésével, a társas érzések pedig azzal adódtak, hogy az új nemzedék tagjai a köztük visszamaradt versengésről lemondani voltak kénytelenek. Mindezekben az erkölcsi szerzeményekben úgy látszik a férfiak elől jártak és keresztezett öröklés által ezek a javak a nőkre is átterjedtek. A szociális érzések ma is ráépítményekként keletkeznek; a testvérek közötti féltékenykedő versengés az, amire azok felépülnek. Miután az ellenséges indulat nem elégíthető ki, a testvér az eredetileg versengő testvérrel azonosítja magát. Enyhébben homoszexuális egyéneken tett megfigyelések azt erősítik meg, hogy ez az azonosítás is egy gyengéd tárgyválasztást pótol, amely egy ellenséges-támadó érzületű beállítást váltott fel.[2]

A törzsfejlődéssel (filogenezissel) azonban új kérdé-

[1] A tudománytól és a művészettől e helyen eltekintek.

[2] Lásd: Massenpsychologie und Ichanalyse, Ges. Schr. Bd. VI. Über einige neurotische Mechanismen bei Eifersucht, Paranoia und Homosexualität, Ges. Schr. Bd. V.

sek merülnek fel, melyek elől bizonytalanságunkban szívesen kitérnénk. Ám hiába, mégis csak szembe kell nézni velük, még ha annak veszélye fenyegetne is, hogy munkánk eredménytelennek bizonyul. Vajjon a vallást és erkölcsöt annak idején az apa-komplexum révén a primitív ember énje vagy ősvalamije szerezte-e meg? Ha az énje szerezte, miért nem beszélünk egyszerűen az én örökléséről? Ha pedig az ősvalamije, akkor hogyan egyezik ez az ősvalami jellegével? Avagy az énnek, felettes-énnek és ősvalaminek különválását oly korai időkre tenni nem is szabad? Vagy nem volna-e jobb nyiltan bevallanunk, hogy az én-folyamatokról alkotott felfogásunk egyáltalán semmiben sem járul hozzá a filogenezis megértéséhez és erre nem alkalmazható?

Hadd feleljek először arra, amire felelni legkönnyebb. Az én és ősvalami közötti elkülönülést nemcsak a primitív embernél, hanem a sokkal egyszerűbb élőlényeknél is el kell fogadnunk, miután ez a külvilág befolyásának szükségszerű megnyilvánulása. A felettes-ént éppen azokból az élményekből származtattuk, amelyek a totemizmushoz vezettek. Az a kérdés tehát, vajjon az én, vagy az ősvalami volt-e az, amely ezeket a tapasztalatokat és javakat szerezte, csakhamar tárgytalanná válik. Első meggondolásunk ugyanis az, hogy az ősvalami semmiféle külső sorsot átélni vagy tapasztalni nem tud, erre csakis az *én*-en keresztül képes, amely az ősvalami számára a külvilágot képviseli. Ámde az én utján átöröklésről még sem lehet beszélni. Itt volna az a szakadék, amely a reális egyén és a faj fogalma között tátong. Nem szabad azonban az én és az ősvalami között oly merev különbséget tennünk és

megfeledkeznünk arról, hogy az én az ősvalaminek voltaképpen egy különlegesen differenciált része. Az én élményei az öröklés számára egyelőre látszólag elvesznek, de ha azok gyakran és elég erősen nemzedékről-nemzedékre következő számos egyénnél ismétlődnek, úgyszólván az ősvalami élményeivé tevődnek át, amelyeknek benyomásai az öröklés útján megmaradnak. Igy az átöröklődő ősvalamiben megszámlálhatatlan sok én maradéka él tovább és ha az én a maga felettes-énjét az ősvalamiből meríti, talán csak régebbi én-alakulatokat hoz ismét felszínre, azokat feltámasztja.

A felettes-én keletkezése történetéből megértjük, hogy az énnek az ősvalami tárgymegszállásaival volt korai konfliktusai az ősvalami örökösével, magával a felettes-énnel való konfliktusokba folytatódhatnak. Ha az énnek az Ödipusz-komplexum legyűrése rosszul sikerült, akkor ennek az ősvalamiből származó energiája a felettes-énben, mint reakciós képződményben újból hatékonnyá fog válni. A felettes-énnek sűrű közlekedése ezekkel a tudattalan gerjedelmekkel alkalmas a rejtély megoldására, hogy maga a felettes-én nagyobb részében tudattalan és az én számára hozzáférhetetlen maradhat. A küzdelem, amely a mélyebb rétegekben tombolt, a gyors átszellemítéssel és azonosítással véget nem ért, hanem magasabb régiókban, akárcsak *Kaulbach* festményén a hunok csatájában — most tovább áll a harc.

IV.

A KÉTFAJTA ÖSZTÖNRŐL

Már volt szó róla, hogy ha a léleknek ily tagolása ősvalamire, énre és felettes énre megismerésünkben haladást jelent, akkor ez a lélek dinamikai viszonyainak mélyebb megértésére és jobb meglátására szolgáló eszköznek is fog bizonyulni. Azt is megvilágítottam már, hogy az én az érzékelés különös befolyása alatt áll és nagyjában azt lehet mondani, hogy az érzékelésnek az énre ugyanaz a jelentősége van, mint amilyen az ösztönöknek jelentősége az ősvalamire. E mellett azonban az én is alá van rendelve az ösztönök hatásának, épp úgy mint az ősvalami, amelynek hiszen az én csak különlegesen módosított része.

Az ösztönökről röviddel ezelőtt (Jenseits des Lustprinzips) egy nézetet fejtettem ki, melynél most időzni és amelyet további fejtegetéseim alapjául venni szándékozom. E nézet szerint kétféle ösztönt kellett megkülönböztetnem, amelyek közül az egyik a *nemi ösztön*, vagy *Eros*, a kettő közül a jóval feltűnőbb és a megismerés számára hozzáférhetőbb. Az Eros nemcsak a tulajdonképpeni nem gátolt nemi ösztönt és a belőle levezetett, céljuktól eltérített és átszellemített ösztönrezdületeket foglalja magában, hanem az önfenntartási ösztönt is, amelyet az énhez tartozónak kell tekintenünk és amelyet analitikai munkánk első idejében alapos okokból a szexuális tárgyösztönökkel szembeállítottunk. A második ösztönfajtának kimutatása nehézséget okozott; végre eljutottam, hogy a szadizmusban

lássam meg ennek képviselőjét. A biológiával támogatott elméleti meggondolások alapján felvettem a *halálösztönt*, amelynek feladata, hogy a szerves élőt a szervetlen, élettelen állapotba visszavezesse. Ezzel szemben az Eros azt a célt követi, hogy az élő anyag széjjelszórt parányi részeinek mind messzebb terjedő egybefogásával az életet bonyolítsa, de persze azt e mellett fenn is tartsa. Mindkét ösztön e mellett a szó legszorosabb értelmében konzervativ amennyiben arra törekszik, hogy azt az állapotot, amelyet az élet megzavart, helyreállítsa. Az élet keletkezése volna tehát oka a továbbélésnek és egyidejűleg a halálra való törekvésnek is. Az élet maga küzdelem és megalkuvás e két törekvés között. Az élet eredete kozmológiai kérdés marad; céljára és szándékára nézve pedig válaszunk *dualisztikus*.

E két ösztönfajta mindenikével e szerint más-más fiziológiai folyamat (építés és szétesés) jár; az élő anyag minden részecskéjében mind a két ösztönfajta működik, bár egyenlőtlen elosztásban, úgy hogy a szervezet bizonyos anyagában Eros vezetőszerephez juthat.

Hogy e kétfajta ösztön egymással mily módon kapcsolódik, keveredik, ötvöződik, az egyelőre még nehezen képzelhető el; hogy ez azonban rendszeresen és nagy mértékben megtörténik, az az elmondott összefüggésekből kétségtelenül következik. Igy felvehetjük, hogy az egysejtű szervezeteknek többsejtű lényekké való társulása folytán sikerült az egyes sejt halálösztönét közömbösíteni és a destruktiv rezdületeket egy különleges szerv segítségével a külvilágba levezetni. Ez a szerv az izomrendszer; a halálösztön ekkép — valószínűleg csak részben — mint

destrukciós ösztön nyilvánul meg a külvilággal és más élőlénnyel szemben.

Ha ezt az elképzelést a két ösztönfajta keveredéséről elfogadtuk, akkor feltolul bennünk az ösztönök — többé vagy kevésbé teljes — *szétbomlásának* lehetősége is. A nemi ösztön szadisztikus összetevőjében a célszerű ösztönkeveredés klasszikus példája áll előttünk, az önállóvá lett *szadizmus* pedig, mint perverzió, egy — ha nem is végsőkig fokozott — ösztön-bomlás mintaképe. Igy azután bepillantás nyílik a tények nagy területére, amelyet ebben a világításban még nem vettünk szemügyre. Felismerhetjük, hogy a *destrukciós ösztön* rendszerint a levezetés céljaira Eros szolgálatában áll, megsejtjük, hogy az epilepsziás roham ösztön-bomlás eredménye és jele, s megtanuljuk, hogy némely súlyos pl. kényszeres neurózis fejleményei között az ösztönbomlás és halálösztön túlsulyra jutása különös figyelmet érdemel. Rövid általánosítással hajlandók volnánk feltenni, hogy a libidó visszavetődése pl. a genitalis szakról az analis szadisztikus szakra ösztön-bomláson alapszik, amint megfordítva a korábbi szakról a végleges genitalis szakra való előrehaladás feltétele, hogy az erótikus komponens megerősítést kapjon. Az a kérdés is felmerül, vajjon a szabályszerű *ambivalenciát*, kettős értékűséget, amely a neurózisra való alkati hajlamosságban oly gyakran megerősödöttnek mutatkozik, ne tekintsük-e az ösztönbomlás eredményének; ámde az ambivalencia annyira eredendő valami, hogy azt inkább még végbe nem ment ösztönkeveredésnek kell felfognunk.

Érdeklődésünk természetesen oda irányul, vajjon nem lehetne-e tanulságos kapcsolatokat találni az én, a

felettes-én és ősvalami képződménye között egyrészről és a két ösztönfajta között másrészről; továbbá, hogy vajjon a lelki folyamatokon uralkodó öröm-elvnek adhatunk-e biztos helyet a két ösztönfajtához és a lelkitagoltsághoz való vonatkozásában. Mielőtt azonban ebbe a vitába bocsátkoznám, egy kételyt kell eloszlatnom, amely magának a kérdésnek feltevése ellen irányul. Az öröm-elvre nézve nincs kétség; az én tagoltsága klinikai alapon nyugszik; de a két ösztönfaj megkülönböztetése úgy látszik nincs eléggé bizonyítva és lehetséges, hogy a klinikai vizsgálatok tényei e megkülönböztetést jogosultságától megfosztják.

Egy ilyen klinikai tény mintha valóban léteznék is. A két ösztönfajta ellentétét a szeretet és gyűlölet polaritásával helyettesíthetjük. Ami az Eros ösztönképviselőjét illeti, azt megtalálni hiszen nem okoz gondot; viszont meg lehetünk elégedve, ha a nehezen megfogható halálösztönnek a destrukciós ösztönben találhatjuk meg képviselőjét, amely ösztönnek a gyűlölet mutat utat. A klinikai megfigyelés már most arra tanít, hogy a gyűlölet a szeretetnek nemcsak meglepően rendszeres kísérője (ambivalencia), emberi viszonylatokban nemcsak gyakori előfutára, hanem a gyűlölet némely körülmények között szerelemmé és a szerelem gyűlöletté változik. Ha ez az átváltozás több mint éppen csak időbeli egymásután, vagyis felváltás, akkor nyilvánvaló, hogy az oly alapvető megkülönböztetés, mint aminőt az erótikus (élet) és halálösztönök között tettünk, amely ellentétesen futó élettani folyamatokat tételez föl, létjogosultságát elveszítené.

Az az eset nyilván nem tartozik a mi problémánkba, amikor valaki ugyanazt az egyént — ha az illető

arra okot szolgáltatott — előbb szereti, azután gyűlöli, vagy fordítva. Nem tartozik ide az sem, amikor egy szerelmi érzés, mielőtt ilyenként nyilvánulna meg, előbb ellenségeskedésben és agresszióra való hajlandóságban jut kifejezésre, mert lehet, hogy a tárgy-megszállásnál a destruktiv elem előresietett és az erótikus elem csak később csatlakozott hozzá. Ámde több oly esetet ismerünk a neurózisok lélektanában, amelyekben mégis csak inkább az érzés átváltozását kell felvennünk. Az üldözéses tébolyodottság esetében a beteg egy bizonyos személy iránt érzett túlerős homoszexuális kapcsolódásával szemben oly módon védekezik, hogy végül is ezt a nagyon szeretett személyt üldözőjévé teszi, aki ellen a beteg sokszor veszedelmes agresszióját irányítja. Joggal fűzhetjük hozzá, hogy ezt a végeredményt egy folyamat előzte meg, amely a szerelmet gyűlöletté változtatta. A homoszexualitásnak, de még a deszexualizált társas érzéseknek keletkezésénél is a lélekelemző vizsgálat éppen mostanában mutatott rá a rivalitásnak heves és agresszióra vezető érzéseire, amelyeknek leküzdése után lett csak az előbb gyűlölt személy a szeretet vagy azonosítás tárgya. Vajjon ezekben az esetekben feltehető-e, hogy a gyűlölet egyszerűen szerelemmé változott át? Hiszen itt tisztán oly belső változásokról van szó, melyekben a szeretett tárgy valamely megváltozott magatartásának semmi része nincs.

A paranoiás átalakulásnál a folyamat lélekelemző vizsgálata egy más mechanizmus lehetőségével ismertet meg bennünket. Itt már kezdettől fogva ambivalens beállítottsággal van dolgunk és az átalakulás az ösztönmegszállás reakciós eltolása útján történik, amennyiben az eró-

tikus gerjedelmektől energiák elvonatnak és az ellenséges rezdületekhez elvezettetnek.

Nem ugyanaz, de hasonló történik az ellenséges rivalitás legyűrésénél, amely homoszexualitáshoz vezet. Miután az ellenséges beállítottság nem számíthat arra, hogy kielégüljön, — tehát ökonomikus okokból — felváltja azt a szerető érzület, amely a kielégülésre, vagy energialevezetésre több lehetőséget ígér. Így ezeknek az eseteknek egyikében sem kell felvennünk, hogy a gyűlölet egyszerűen szerelemmé lesz, ami a két ösztönfajta minőségi különbségével nem volna összeegyeztethető.

Ám észreveszem, hogy amikor a szerelemnek gyűlöletté változását ezzel a másik mechanizmussal magyaráztam, hallgatólag egy másik feltevésre támaszkodtam, amely megérdemli, hogy most külön szóvátétessék. Mi eddig úgy tettünk-vettünk, mintha a lelki életben valahol — eldöntetlenül hogy hol — az énben vagy az ősvalamiben egy eltolható energia léteznék, amely amellett, hogy magában véve közömbös, arra képes, hogy egy minőségileg különböző erótikus vagy destrukciós rezdüléshez csatlakozzék és annak teljes megszállását fokozza. Ily eltolható energia felvétele nélkül egyáltalán nem boldogulhatunk. Csak az a kérdés, hogy ez az energia honnan származik, hova tartozik és mi a jelentősége.

Az ösztönrezdületek minősége és e minőség megmaradása az ösztönök különböző sorsában, még nagyon homályos probléma, amelynek megoldását eddig még alig kísérelték meg. A nemi részletösztönökön, amelyek a megfigyelés számára jól hozzáférhetők, meg lehet állapítani néhány folyamatot, amelyek egyazon keretbe tartoznak,

például, hogy a részletösztönök egymással valamiképpen közlekednek, hogy egyik erogén forrásból származó részletösztön intenzitását át tudja adni egy másik forrásból származó részletösztön megerősítésére és hogy az egyik ösztönkielégítés a másik ösztönkielégítést pótolni tudja és több ehhez hasonló folyamatot, ami mind arra bátoríthat, hogy bizonyos feltevéseket megkockáztassunk.

Hát csak ilyen feltevés az is, amivel itt szolgálhatok, nem pedig bizonyíték. Nyilván elfogadható, hogy ez az énben, éppúgy mint az ősvalamiben tevékeny, eltolható és közömbös energia a narcisztikus libidókészletből ered, tehát deszexualizált Eros. Hiszen az erótikus ösztönöket egyáltalán plasztikusabbaknak, eltéríthetőbbeknek és eltolhatóbbaknak látjuk, mint a destrukciós ösztönöket. Akkor pedig minden nehézség nélkül következtethetjük, hogy ez az eltolható libidó az öröm-elv szolgálatában áll, hogy torlódásokat elkerüljön és lezajlásokat megkönnyítsen. Emellett félre nem ismerhető az a közömbösség aziránt, hogy mely uton történik ez a lezajlás, ha csak egyáltalán megtörténik. Ezt a vonást az ősvalami megszálló folyamataira jellegzetesnek ismerjük. Megtalálható az erótikus megszállásokban, mikor a tárgyra vonatkozólag különös közömbösség mutatkozik, főleg az indulatátvételeknél az analizisben, amelyeknek végbe kell menniök tekintet nélkül arra, hogy az indulat kire vitetik át. *Rank* nemrég szép példákat hozott, amelyekben a neurótikus bosszúcselekedetek nem az illetékes személyek ellen irányulnak. A tudattalannak e magatartásánál arra a tréfásizű adomára kell gondolnom, amelyben a falu három szabója közül egy felakasztandó, miután a falu egyetlenegy kovácsa halálos

bűnt követett el. Mert akasztani mindenáron kell, még ha nem is éppen a bűnöst. Ugyanezt a lazaságot először az álommunkában, az elsődleges lelki folyamat eltolódásainál tapasztaltam. Miként itt a tárgyak, úgy a bennünket foglalkoztató esetben a lezajlás utjai azok, amelyek csak másodsorban jönnek tekintetbe. Ha az énről volna szó, annak persze nagyobb gondja volna a tárgynak, valamint a lezajlás utjának megválasztására.

Ha az eltolásnak ez az energiája szexualitástól mentes libidó, akkor *szublimáltnak* is nevezhetjük, mert így is még mindig kitart Eros főcélzata mellett, hogy egyesítsen és kössön, amennyiben annak az egységesítő törekvésnek szolgálatában áll, amely vagy amely iránti törekvés az énre annyira jellemző. Ha a gondolkodási folyamatokat tágabb értelemben véve ezek közé az eltolások közé sorozzuk, akkor hát a gondolati munkát is szublimált (átszellemített) erótikus hajtóerők táplálják.

Itt ismét az előbb érintett lehetőség előtt állunk, hogy az átszellemítés rendszerint az én közvetítésével történik. Emlékeztetek arra a másfajta esetre, amikor ez az én az ősvalaminek első és bizonyára későbbi tárgymegszállásait is úgy intézi el, hogy azok libidóját önmagába felveszi és az azonosítás révén megváltozott énhez köti. Én-libidóvá történt ily átalakulással természetesen a nemi célok feladása, deszexualizálása jár együtt. Ez mindenesetre betekintést enged az énnek Eroshoz való viszonyát illető fontos teljesítményébe. Amidőn ugyanis az én ilymódon a tárgymegszállások libidóját hatalmába keríti, magát egyetlen szerelmi tárgyként feltolja, az ősvalami libidóját a szexualitástól megfosztja vagy átszellemíti, az

Eros törekvései ellen dolgozik és az ellentétes ösztönrezdületek szolgálatába szegődik. Az ősvalami tárgymegszállásainak egy másik részét az énnek el kell tűrnie, azokkal úgyszólván egy követ kell fujnia. Az ilyirányú én-tevékenység egy másik lehető következményére később fogok visszatérni.

Helyénvaló most már, hogy a narcizmus tanán egy fontos kiegészítést tegyek. Kezdettől minden libidó az ősvalamiben van felhalmozva, míg az én még alakulóban van vagy erőtelen. Az ősvalami libidójának egy részét a tárgyak erótikus megszállására bocsátja ki, mire a megerősödött én ezt a tárgylibidót hatalmába keríteni és magát az ősvalaminek szerelmi tárgyul feltolni igyekszik. Az én narcizmusa így másodlagos, abból a libidóból származik, amit a tárgyaktól elvont.

Újból és újból tapasztaljuk, hogy azok az ösztönrezdületek, amelyeknek sorsát követni tudjuk, Eros származékaiként lepleződnek le. Ha nem állnának rendelkezésünkre a „Jenseits des Lustprinzips" megfontolásai és nem tudnánk Eros szadisztikus járulékairól, nehéz volna a dualisztikus alapszemlélet mellett kitartanunk. Minthogy azonban erre kénytelenek vagyunk, azt kell gondolnunk, hogy a halálösztönök magukban véve némák, az élet zaja pedig nagyrészt Eros felől jön.[1]

És mit mondjunk az Eros elleni küzdelemről!! Nem utasíthatjuk el azt a nézetet, hogy a kínkerülés-elve az ősvalaminek iránytűje a libidó elleni küzdelemben, amely

[1] Hiszen nézetem szerint a kifelé fordított destrukciós ösztönök az Eros közvetítése révén saját magunk felől térítettek kifelé.

libidó az élet lefolyását megzavarja. Ha az élet a *Fechner*-féle állandósági elv uralma alatt áll és e szerint tulajdonképpen nem egyéb, mint halálba-síklás, akkor Eros igényei, a szexuális ösztönök azok, amelyek mint ösztönszükségletek az élet szintjének süllyedését feltartóztatják és újabb feszültségeket iktatnak be. Az ősvalami ezekkel szemben az öröm-elvtől, azaz a kínérzékléstől vezéreltetve különböző módon védekezik. Mindenekelőtt, hogy minél gyorsabban enged a szexualitástól nem mentes libidó követelményeinek, tehát hogy a közvetlen nemi gyönyörök kielégítése felé törtet. Még jóval bőségesebben védekezik azzal, hogy az ősvalami e kielégítések egyik fajtájában, amelyben minden részletigény találkozik, magát a nemi anyagoktól megszabadítja, amelyek az erótikus feszültségeknek úgyszólván telített hordozói. A nemi anyag kilökése a nemi aktusban némiképpen megfelel a szóma és csiraplazma elválásának. Innen a hasonlóság a tökéletes nemi kielégülés állapota és a meghalás között s az hogy az alacsonyrendű állatoknál halál és nemzés egybeesik. Ezek a lények a termékenyülésben meghalnak, amennyiben a kielégítéssel Eros kikapcsolódik és a halálösztön szabad kezet kap, hogy szándékát keresztülvigye. Végül az én, amint hallottuk, megkönnyíti az ősvalami munkáját, hogy ez a libidóval megküzdjön, amennyiben az én libidó-részleteket önmaga számára és céljára szublimál.

V.

AZ ÉN FÜGGŐ HELYZETE

Az anyag szövevényessége szolgáljon mentségemül, hogy egyik fejezet címe sem fedi teljesen annak tartalmát és hogy folyton immár elintézett dolgokra térek vissza, amikor új összefüggéseket teszek vizsgálatom tárgyává.

Így már ismételten megmondottam, hogy az én magát nagyrészben azonosításokból formálja, amelyek az ősvalami tárgymegszállásait váltják fel, továbbá, hogy ezek az első azonosítások rendszerint az énben alakult külön hatóság módjára viselkednek, mint felettes-én az énnel szembe helyezkednek, míg a megerősödött én később ilyen azonosítási befolyásokkal szemben már jobban tud ellentállni. A felettes-én különleges helyzetét az énben vagy az énhez oly mozzanatnak köszöni, amelyet két szempontból kell megítélnünk; először is, hogy ez volt az első azonosítás abból az időből, amikor az én még gyenge volt, másodszor pedig, hogy a felettes-én, mint az Ödipusz-komplexum örököse, a legkitünőbb tárgyakat vezette be az énbe. A felettes-én szinte úgy viszonylik az énnek későbbi változásaihoz, akárcsak a gyermekkori szexualitás elsődleges szaka a serdülés utáni későbbi szexualitáshoz. Jóllehet minden későbbi befolyás számára hozzáférhető, mégis véges-végig megtartja azt a jelleget, amelyet az apa-komplexumból való eredete reá nyomott, nevezetesen azt a képességet, hogy az énnel szembehelyezkedjék és azt hatalmában tartsa. A felettes-én az én egykori gyengeségének és függőségének emlékoszlopa és uralmát az érett én felett is gyakorolja. Amiképpen a gyermek az alatt a kényszer alatt állt, hogy szüleinek engedelmes-

kedjék, úgy veti magát alá az én a felettes-én kategorikus imperativusának.

Az a tény, hogy a felettes-én az ősvalami első tárgymegszállásaiból, tehát az Ödipusz-komplexumból ered, számára még többet is jelent. Ennél az eredetnél fogva, amint azt már kifejtettem, kapcsolat létesül a felettes-én és az ősvalami filogenetikus szerzeményei között és ezzel a felettes-énben újból életre kelnek korábbi én-alakulatok, amelyek lecsapódásaikat az ősvalamiben hátrahagyták. Ilyképpen a felettes-én az ősvalamihez állandóan közel áll és ez lehetővé teszi, hogy az énnel szemben az ősvalamit képviselje. A felettes-én mélyen az ősvalamibe merül és éppen ezért *távolabb* van a tudattól, mint az én.[1]

Ezeket a vonatkozásokat akkor tudjuk legjobban értékelni, ha bizonyos klinikai tények felé fordulunk, amelyek ugyan már régen nem újdonságok, de elméleti feldolgozásuk még hiányzik.

Vannak betegek, akik az analitikai munkában egész sajátságosan viselkednek. Ha reményt nyujtunk nekik és a kezelés menete felett megelégedésünknek adunk kifejezést, elégedetleneknek látszanak és rendszerint rosszabbítják állapotukat. Eleinte ezt dacnak és arra való törekvésnek gondoljuk, hogy az orvos feletti fölényüket tanusítsák. Később ennek a magatartásuknak mélyebb és igazságosabb megértésére jutunk. Meggyőződünk ugyanis nemcsak arról, hogy az ilyen betegek sem dicséretet, sem

[1] Azt lehetne mondani, hogy a pszichoanalitikai és a metapszichológiai én épp úgy a fejetetején áll, mint a bonctani agyemberke.

elismerést nem tudnak elviselni, hanem arról is, hogy ők a kezelés eredményeire fordított módon reagálnak. Minden részleges oldás, amelynek javulással, vagy bajuknak időleges szünetelésével kellene járnia és másoknál jár is, náluk annak pillanatnyi fokozódását idézi elő s a kezelés alatt állapotuk rosszabbodik, ahelyett, hogy javulna. Ők azok, akik az úgynevezett *negatív terapiás reakcióval* felelnek.

Kétségtelen, hogy ezeknél a betegeknél van valami, ami a meggyógyulással szembehelyezkedik és hogy ezek az egészség megközelítésétől mint valami veszélytől félnek. Úgy tűnik, hogy ezekben az emberekben a gyógyulásra való törekvésnél erősebb az a szükséglet, hogy betegek legyenek. Ha ezt az ellenállást a szokott módon elemezzük és belőle a betegnek az orvossal szemben mutatkozó dacos magatartását, a betegség nyujtotta előnyökhöz való ragaszkodását levonjuk, az ellenállás legnagyobb része még így is megmarad; ez az, ami a gyógyulás legerősebb akadályának bizonyul, erősebbnek, mint az előttünk már ismert narcisztikus hozzáférhetetlenség, mint az orvos elleni negatív beállítottság és mint a betegség nyujtotta előnyökhöz való ragaszkodás.

Végül is be kell látnunk, hogy itt egy úgyszólván „morális" tényezővel, a bűntudattal van dolgunk, amely a betegségben kielégülést talál és a szenvedésről, mint büntetésről nem akar lemondani. Ennél a nem nagyon vígasztaló magyarázatnál bátran kitarthatunk. Ámde ez a bűntudat a beteg számára néma, nem mondja neki, hogy bűnös, a beteg nem bűnösnek érzi magát, hanem betegnek. Ez a bűntudat csak egy, a gyógyulással szembehelyezkedő

és nehezen oldható ellenállás formájában nyilvánul meg és felette nehéz is a beteget a betegséghez való ragaszkodásának erről az indokáról meggyőznünk. Ahhoz a neki kényelmesebb magyarázathoz fog folyamodni, hogy a pszichoanalizis nem az a mód, amellyel rajta segíteni lehet.[1]

Amiket itt leírtam, azok egészen szélsőséges esetekre vonatkoznak, de kisebb mértékben bizonyára igen sok, talán minden súlyosabb neurózis esetében tekintetbe jönnek. Sőt mi több, talán éppen a felettes-én magatartása az, ami a neurótikus megbetegedés súlyosságának fokát megszabja. Ezért ne térjünk ki egynémely további észrevétel elől, hogy miképpen jelentkezik a bűntudat különböző feltételek mellett.

Hogy mi a normális, tudatos bűntudat (lelkiismeret), annak magyarázata nem okoz nehézséget; az az én és a felettes-én közötti feszültségen alapszik és azt a rosszaló ítéletet fejezi ki, amelyet az én kritikai fóruma az én felett kimond. A neurótikusok jól ismert csökkent ér-

[1] Nem könnyű az analitikus dolga, amikor a tudattalan bűntudat akadályával kell megküzdenie. Közvetlenül semmit sem tehet ellene, közvetve pedig csak annyit, hogy a bűntudat tudattalanul elfojtott alapjait fokozatosan felfedi, ami által a tudattalan bűntudat lassanként tudatos bűntudattá változik. Kedvezőbb eset, ha olyan tudattalan bűntudatról van szó, amelyet a beteg valahonnan átvett, vagyis ha az a bűntudat oly valakivel való azonosítás eredménye, akit a beteg egykor szeretett. A bűnösség érzésének ily átvétele gyakran egyetlen, nehezen felismerhető maradványa a felhagyott szerelmi kapcsolatnak. Ennek hasonlósága a melankóliás folyamathoz félreismerhetetlen. Ha a tudattalan bűntudat mögött azt az egykori szeretést feltárni sikerül, akkor gyógyító felada-

tékűségi érzése is bizonyára ezzel függ össze. Két előttünk jól feltárult betegségnél ez a bűntudat nagyon is erősen tudatos; a felettes-én ilyenkor különösen szigorú és gyakran kegyetlen módon dühöng az én ellen. E két betegség-állapotnak, a kényszerneurózisnak és melankóliának e megegyező vonása mellett a felettes-én magatartásában különbségek is mutatkoznak, amelyeknek ugyancsak nagyobb jelentőségük van.

A kényszerneurózisnál (annak bizonyos alakjainál) a bűntudat túlhangos, azonban az én előtt nem tudja magát igazolni. A beteg én védekezik a bűnösség vádja ellen és azt kívánja az orvostól, hogy az ilyen bűnösségi érzések visszautasításában támogassa. Balgaság volna, ha e kívánságnak engednénk, mert eredményre úgy sem vezetne. Az elemzéssel kiderül, hogy felettes-énjét oly folyamatok befolyásolják, amelyek az én előtt ismeretlenek maradtak. Valóban feltalálhatók azok az elfojtott impulzusok, amelyek a bűntudat alapját képezik. A felettes-én

tunkat gyakran fényesen megoldottuk; különben terápiás fáradozásunk eredménye alig van biztosítva. Ez az eredmény elsősorban a bűntudat erejétől függ, amellyel megfelelő nagyságú ellenerőt szembeállítani a kezelésnek gyakran nem áll módjában. Függ talán attól is, hogy az analitikus személye alkalmas-e arra, hogy azt a beteg a maga felettes-énjének helyébe ültesse, amivel az a kisértés jár együtt, hogy az orvos a beteggel szemben a próféta, a lélekmentő, az üdvözítő szerepet játssza. Minthogy az analizis szabályai az orvos személye ilyen felhasználásának határozottan ellene szólnak, valljuk be őszintén, hogy ez újabb korlátot emel az analizis munkája elé, amelynek hiszen nem az a célja, hogy a beteges reakciókat lehetetlenné tegye, hanem, hogy szabadságot teremtsen a beteg énje számára, hogy az maga tudjon határozni.

ebben az esetben többet tudott a tudattalan ősvalamiről, mint az én.

Arról, hogy a felettes-én magához ragadta a tudatot, még meggyőzőbb benyomást szereztünk a melankólia esetében. Itt azonban az én nem mer tiltakozni, bűnösségét elismeri és a büntetésnek magát aláveti. Értjük ezt a különbséget. A kényszerneurózisnál megbotránkoztató rezdületekről van szó, amelyek az énen kívül maradtak; a melankóliánál azonban azt a tárgyat, amely ellen a felettes-én haragja irányul, az én azonosítással magában felvette.

Valóban nem magától értetődő, hogy ennél a két betegségnél a bűntudat miért kap oly rendkívüli erőre; ám a helyzet kulcsát tulajdonképp másutt kell keresnünk. Ennek a problémának vizsgálatát elhalasztanám, amíg azokat az eseteket megtárgyaltuk, amelyekben a bűnösség érzése tudattalan marad.

Ezt a jelenséget — tudjuk — lényegileg a hisztériánál és a hisztériás jellegű állapotoknál találjuk. Arra a leki erőszerkezetre, amelynek révén a bűnösség érzése tudattalan marad, itt könnyen rájövünk. A hisztériás én épp oly módon védekezik az ellen, hogy a felettes-én kínos kritikáját tudomásul vegye, mintahogy az elviselhetetlen tárgymegszállásokkal szemben szokta: elfojtással. Az énen múlik tehát, hogy a bűntudat tudattalan maradjon. Tudjuk, hogy másutt az én az elfojtást a felettes-én szolgálatában és megbízásából gyakorolja; itt azonban oly esettel van dolgunk, ahol az én ugyanazt a fegyvert nagyszigorú ura ellen szegzi. A kényszerneurózisnál tudvalevőleg reakciós képződmények vannak túlsulyban. Itt

az énnek csak az sikerül, hogy távoltartja azt az anyagot, amelyre a bűntudat vonatkozik.

Tovább is mehetünk és elgondolhatjuk, hogy a bűntudatnak normális körülmények között nagyrészt tudattalannak kell maradnia, mert a lelkiismeret keletkezése szorosan összefügg az Ödipusz-komplexummal, amely a tudattalanba tartozik. Ha valaki azt a paradoxont állítaná, hogy a normális ember nemcsak sokkal erkölcstelenebb, mint ahogy hiszi, hanem sokkal erkölcsösebb is, mint ahogy tudja, akkor az a pszihoanalizis, amelynek eredményein az állítás első fele alapult, annak második fele ellen sem fog kifogást emelni.[1]

Meglepő volt az a felismerés, hogy ennek a tudattalan bűntudatnak fokozódása az embert bűnözővé teheti. Ám ez kétségtelenül így van. Számos, különösen fiatalkorú bűnözőnél hatalmas bűntudat mutatható ki, amely megvolt már a tett elkövetése előtt, tehát nem következménye, hanem indoka volt a tettnek, mintha csak valami megkönnyebbülést szerezne az, ha a tudattalan bűntudat valami reális és aktuális dologhoz kapcsolható.

Mindezekben a vonatkozásokban a felettes-én a tudatos éntől függetlennek és a tudattalan ősvalamivel belső kapcsolatban lévőnek bizonyul. Ezek után, tekintettel arra a fontosságra, amit az énben a tudatelőttes szómaradékoknak tulajdonítottam, felmerül a kérdés, vajjon a felettes-én, amennyiben tudattalan, nem áll-e ugyancsak

[1] Ez az állítás csak látszólagosan tartalmaz ellentmondást; egyszerűen azt mondja, hogy az ember természete jóságban épp úgy, mint gonoszságban jóval túl csap azon, amit magáról hisz, vagyis azon, amit az én tudatos észlelés révén megismer.

ilyen szóképzetekből, vagy hát miegyébből. Szerény válaszunk az volna, hogy semmiképp sem tagadhatja a felettes-én sem a hallott dolgokból való származását. Hiszen a felettes-én az énnek egy része és ezek a szóképzetek (fogalmak, abstrakciók) azok, amelyek révén a tudat számára hozzáférhető. Ámde a megszálló energiákat a felettes-én e tartalma számára nem a hallási érzékelések, a tanítások, olvasmányok, hanem az ősvalamiben rejlő források szolgáltatják.

A kérdés, melyre válaszunkat fennebb elhalasztottuk, mármost a következő: Miként történik az, hogy a felettes-én főképpen bűntudatban, jobban mondva kritikában nyilvánul meg (a bűntudat ennek a kritikának megfelelő észlelése az énben) és emellett oly rendkívül kemény és szigorú is az én ellen. Nézzük meg először a melankóliát és akkor azt látjuk, hogy a túlerős felettes-én, amely magához ragadta a tudatot, az én ellen oly kíméletlen hevességgel dühöng, mintha az egyénben található egész szadizmust hatalmába kerítette volna. A szadizmusról vallott felfogásom alapján azt mondanám, hogy a destrukciós komponens a felettes-énben lerakódott és az én ellen fordult. Ami most a felettes-énben uralkodik, az mintegy tiszta tenyészete a halálösztönnek és valóban eléggé gyakran sikerül, hogy az ént a halálba kergesse, hacsak az én magát zsarnoka elől azzal, hogy mániába csap át, meg nem védi.

Hasonlóan kínzók és gyötrők a kényszerneurózis bizonyos alakjainál mutatkozó lelkifurdalások, de a helyzet itt nem oly átlátszó. A melankóliával szemben figyelemreméltó, hogy a kényszeres beteg tulajdonképpen sohasem lép

az öngyilkosság útjára, az öngyilkosság veszélye ellen mintegy immunizálva van; ellene sokkal jobban van megvédve, mint a hisztériás beteg. Tudjuk, hogy az én biztonságát az szolgálja, hogy tárgyát megtartotta. A kényszerneurózisnál a prägenitális organizációhoz való visszavetődéssel lehetővé vált, hogy a szerető rezdületek a tárgy elleni agressziókká alakuljanak át. Megint csak arról van szó, hogy szabaddá vált a destrukciós ösztön és el akarja pusztítani a tárgyat, vagy legalábbis az a látszata, mintha ezt akarná. Az én ezeket a destrukciós törekvéseket nem tette magáévá, sőt reakciós képződményekkel és óvatossági rendszabályokkal védekezik ellenük; ezek a törekvések az ősvalamiben maradnak. A felettes-én azonban úgy viselkedik, mintha az én felelős volna és egyben azzal a komolysággal, amellyel ezeket a pusztító szándékokat követi, megmutatja, hogy nem egy, a regresszió által létrehozott látszatról van szó, hanem arról, hogy itt a szeretetet valósággal gyűlölet váltotta fel. Mindkét irányban tehetetlen lévén, az én hasztalan védekezik a gyilkos ősvalaminek ostromával, valamint a büntető lelkiismeretnek szemrehányásaival szemben. Csak annyi sikerül neki, hogy mindkét felől éppen csak a legdurvább kihatásoknak tud gátat vetni; az eredmény előbb végtelen önkínzás, majd a további fejleményekben a tárgynak rendszeres megkínzása, amennyire az hozzáférhető.

A veszedelmes halálösztönök az egyénben különböző elbánásban részesülnek, részint erótikus tényezőkkel való keveredés révén ártalmatlanokká tétetnek, részint agresszió formájában kifelé irányíttatnak, nagyrészt persze akadálytalanul folytatják belső munkájukat. Mármost hogy

van az, hogy a melankóliában a felettes-én a halálösztönöknek mintegy gyűjtőmedencéjévé válhatik?

Az ösztönkorlátozás, vagyis az erkölcsiség felől nézve— ezt mondhatjuk: az ősvalami teljesen erkölcsnélküli, az én erkölcsösségre törekszik, a felettes-én túlerkölcsös tud lenni és akkor oly kegyetlen, amilyen csak az ősvalami lehet. Figyelemreméltó, hogy minél jobban korlátozza az ember agresszióját kifelé, annál szigorúbbá, tehát agresszívebbé válik felettes-énjében. A mindennapi szemlélet ezt megfordítva látja, hogy ugyanis a felettes-én szigora vonja maga után az agresszió elnyomását. A tény azonban az, amit fennebb kifejeztem. Minél inkább fékezi valaki az agresszióját, annál inkább fokozódik felettes-énjének agressziós készsége az énje ellen. Az agressziónak mintegy eltolása ez, a saját énnel szemben való fordulása. Már az átlagos normális erköles jellege, hogy keményen korlátoz és kegyetlenül tilalmaz. Innen is ered felfogásunk egy kérlelhetetlenül büntető magasabb lényről.

Ezeknek az összefüggéseknek további megvilágítása céljából újabb feltevésekhez kell folyamodnunk. Hiszen a felettes-én az apával — a mintaképpel — való azonosításból keletkezett. Minden ilyen azonosítás deszexuálizálás, sőt átszellemítés jellegével bír. Úgy látszik, hogy a felettes-én egyáltalán ennek az ösztönbomlásnak következményeként kapja a zsarnoki „sic volo" kegyetlen vonását.

Még csak néhány szó a kényszerneurózisról, ahol a dolgok máskép állnak. Hogy az ösztönök elbomlásával az agresszió felülkerekedett, az itt nem az énnek valamely teljesítménye, hanem az ősvalamiben végbement regresz-

sziónak a következménye. Ez a folyamat azonban az ősvalamiről a felettes-énre csapott át, amely szigorát most az ártatlan énnel szemben keményebben érezteti. Mindkét esetben azonban annak az énnek, amelyik a libidót azonosítással leküzdötte, ezért — az így szabaddá vált agressziót mintegy büntetésül kell a felettes-én felől elszenvednie.

Az énről alkotott képünk mind világosabbá válik; különböző vonatkozásait élesebben látjuk. Erősségében és gyengeségében áll im most előttünk. Az énre fontos feladatok hárulnak; az érzéklőrendszerhez való viszonyánál fogva a lelki folyamatokat időben rendezi és azokat a valóság szempontjából vizsgálja A gondolkodási folyamat beiktatásával a mótoros lezajlásokat elhalasztja és a motilitáshoz vezető utakon uralkodik. Ez az uralom persze inkább látszólagos, mint tényleges; az én szerepe a cselekvés tekintetében körülbelül olyan, mint az alkotmányos uralkodóé, akinek szentesítése nélkül nincs törvény, aki azonban nagyon is meggondolja, hogy a parlament javaslatával szemben vétóját érvényesítse. Az én minden élettapasztalatát kívülről szerzi, ám másik külvilága az ősvalami, amelyet hatalmába keríteni törekszik. Az én libidót von el az ősvalamitől, annak tárgymegszállásait az énnek megfelelő alakulatokká változtatja. A felettes-én segítségével az én valami előttünk még homályos módon merít az előidőknek az ősvalamiben felhalmozott tapasztalataiból.

Két útja van annak, hogy az ősvalami tartalma az énbe hatolhasson. Az egyik a közvetlen út, a másik a felettes-énen át vezet; némely lelki tevékenységre nézve bizonyára döntő jelentőségű, hogy ez a behatolás a kettő közül

melyik úton történik. Az én fejlődése az ösztönök megérzésétől az azok feletti uralomhoz, az ösztönökkel szemben való engedelmességtől azoknak fékezéséhez vezet. Ebben a munkában jelentékeny része van a felettes-énnek, amely részben reakcióképződmény az ösvalami ösztönfolyamataival szemben. A lélekelemzés az a műszer, amely arra szolgál, hogy az ént az ösvalami fokozatos meghódítására képessé tegye.

Másfelől azonban azt látjuk, hogy ugyanaz az én bizony szegény flótás, akinek három urat kell szolgálnia és akit ezért három oldalról fenyeget veszedelem: a külvilág, az ösvalami libidója és a felettes-én szigora felől. Ennek a három veszedelemnek a szorongás három fajtája felel meg; a szorongás ugyanis a veszély elől való hátrálás megnyilvánulása. Az én, ez a határőr, a külvilág és ösvalami között közvetíteni, az ösvalamit a külvilághoz alkalmazkodóvá, a külvilágot pedig a maga izommunkájával az ösvalami kívánságainak megfelelővé alakítani iparkodik. Az én tulajdonképpen úgy viselkedik, mint az orvos a lélekelemző gyógykezelésben, amennyiben a reális világra való figyelme mellett önmagát az ösvalaminek szerelmi tárgyul felkínálja és annak libidóját önmagára irányítani igyekszik. Az én nemcsak támogatója az ösvalaminek, hanem alázatos szolgája is, aki urának szeretetéért verseng. Arra törekszik, hogy az ösvalamivel lehetőleg egyetértésben maradjon; annak tudattalan parancsait a maga tudatelőttes észszerűsítő motivumaival tompítja, a valóság intelmeivel szemben az ösvalami engedelmességét színleli akkor is, ha az merev és hajthatatlan marad és az ösvalaminek a valósággal és lehetőleg a felettes énnel is adódó

konfliktusait eltünteti. Az ősvalami és a valóság közötti középhelyen az én nagyon is sokszor esik áldozatául annak a kísértésnek, hogy hízelgő, megalkuvó és hazudozó legyen, akárcsak az az államférfi, aki, bár tudja, hogy nol az igazság, a közvélemény kegyét is meg akarja tartani.

A kétfajta ösztön között az én nem tartja meg pártatlanságát. Azonosító és átszellemítő munkájával segíti az ősvalamiben működő halálösztönöket a libidó leküzdéséhez, mialatt azonban az a veszély fenyegeti, hogy önmaga válhat a halálösztön tárgyává és hogy bele is pusztul. Az énnek e segítés céljából libidóval kell telítődnie és ezzel önmaga válik Eros képviselőjévé s most élni akar és szerettetésre vágyik.

Minthogy azonban az én átszellemítő munkáját az ösztönök szétbomlása követi és a felettes-énben az agressziós ösztönök felszabadulnak, libidóellenes harcával az én önmagát kegyetlen bánásmód és a halál veszélyének teszi ki. Ha az én a felettes-én aggressziójától szenved vagy még el is bukik, akkor sorsa a véglényekéhez hasonló, amelyeket a maguk termelte bomlási termékek tesznek tönkre. Ökonomikus értelemben ilyen bomlási terméknek tekinthetjük a felettes-énben dolgozó erkölcsöt.

Azok közül a tényezők közül, amelyektől az én függ, bizonyára a legérdekesebb a felettes-én.

Az én — tudjuk — a szorongásnak tulajdonképpeni fészke. Az őt három oldal felől fenyegető veszéllyel szemben az én a menekülés reflexével segít magán, amennyiben libidóját a fenyegető érzékletről vagy az ősvalamiből jövő épp oly veszélyesnek értékelt folyamatról visszavonja és ezt a libidót szorongás alakjában kiadja. Ezt az elsődleges

reakciót később védőberendezések (fóbiás mechanizmusok) váltják fel. Hogy mi is az, ami a külső veszélyben és az ősvalami felől fenyegető libidóveszélyben az én számára félelmetes, az voltaképpen nem is határozható meg. Ha tudjuk is, hogy legyűretés vagy megsemmisülés az, amitől az én fél, a kérdés ezzel analitikusan még nincs megoldva. Az én egyszerűen a kín-kerülés elvének intelmére hallgat. Ezzel szemben, hogy az énnek a felettes-éntől való félelme, — lelkiismereti szorongása — mögött mi rejlik, azt igenis tudjuk. Annak a magasabb lénynek a részéről, akiből a felettes-én alakult, egykor a kasztráció veszélye fenyegetett és valószínű, hogy ez a kasztrációs szorongás az a mag, amely köré a későbbi lelkiismereti szorongás rétegeződött; ez a kasztrációs szorongás az, ami a lelkiismereti szorongásban folytatódik.

Annak a hangzatos tételnek, hogy minden szorongás tulajdonkép halálszorongás volna, alig van valami értelme, legalább is nem igazolható. Ezzel szemben mindenképpen indokolt, hogy a halálszorongást megkülönböztessük a külvilágtól való (reális) szorongástól és a neurótikus libidószorongástól. A halálszorongás kérdése a lélekelemzésre nehéz feladatot ró, mert a halál elvont fogalom, negatív tartalommal és nem tudjuk, hogy mi felel meg neki a tudattalanban. A halálszorongás mechanizmusa csak az lehet, hogy az én narcisztikus libidóját nagy mértékben elengedi, tehát önmagát feladja éppúgy, mint ahogy a szorongás egyéb eseteiben felad valamely más tárgyat. Azt hiszem, hogy a halálszorongás az én és a felettes-én között játszódik le.

A halálszorongás fellépésének két esetét ismerjük.

amelyeknek feltételei egyéb szorongások keletkezésének feltételeihez teljességgel hasonlók; az egyikben a szorongás egy külső veszélyre felelő reakció, a másikban a szorongás belső folyamat, amilyen az pl. a melankóliában. A neurótikus eset megint csak segítségünkre van, hogy a külvilág (realitás) okozta szorongást megértsük.

A melankóliás halál-szorongás csak azt az egy magyarázatot engedi meg, hogy az én feladja önmagát, mert úgy érzi, hogy felettes-énje gyűlöli és üldözi, ahelyett, hogy szeretné. Élni tehát az én számára annyi, mint szerettetni; szerettetni a felettes-én részéről, amely itt is az ősvalamit képviseli. A felettes-én ugyanúgy a védelmezőt és a megmentőt jelenti, mint egykoron az apa, később a gondviselés vagy a sors. Ugyanazt kell azonban az énnek éreznie, ha túlságos reális veszélyben forog, amelyről nem remélheti, hogy azt saját erejéből le tudja küzdeni. Elhagyatva, minden segítséget hiába várva, átadja magát a halálnak. Egyébként tulajdonképpen még mindig ugyanarról az állapotról van szó, mint amely a szüléssel járó első nagy szorongásnak és az infantilis vágyszorongásnak volt az alapja: a védelmező anyáról való leszakadás állapota ez.

Ezeknek az összefüggéseknek alapján a halál-, valamint a lelkiismereti szorongást a kasztrációs szorongás feldolgozásainak foghatjuk fel. Tekintettel a bűntudatnak a neurózisokra való nagy jelentőségére, azt a feltevést sem utasíthatjuk el, hogy a közönséges neurótikus szorongást súlyos esetekben az én és a felettes-én feszültségéből származó (kasztrációs-, lelkiismereti- és halál-) szorongás erősíti meg.

Az ősvalaminek, amihez befejezésül visszatérek, nincs módja, hogy az én iránti szeretetéről vagy gyűlöletéről tanuságot tegyen. Nem tudja megmondani, mit akar; nem is tudott egységes akaratot létrehozni. Benne Eros és a halálösztön küzd; hallottuk, hogy az ösztönök mily útonmódon védekeznek egymással szemben. Úgy képzelhetnők el, hogy az ősvalami a néma, de hatalmas halálösztönök uralma alatt áll, amelyek nyugalmat akarnak és a békebontó Erost az örömelv jelzései nyomán lecsendesíteni törekszenek. Ám ezzel vajjon nem kisebbítettük-e Eros szerepét?

TANULMÁNYOK A PSZICHOANALIZIS KÖRÉBŐL

Bálint Alice: A gyermekszoba pszichologiája

Dr. Ferenczi Sándor: A pszichoanalizis rövid ismertetése

Dr. Ferenczy Sándor: Katasztrófák a nemi működés fejlődésében

Sigmund Freud: Önéletrajz

Sigmund Freud: Az ösvalami és az én

Lélekelemzési tanulmányok. Bevezetőt írta Sigmund Freud. (Dr. Ferenczi Sándor emlékkönyv.)

Tanulmányok a pszichoanalizis köréből:

Bálint Alice:
A gyermekszoba pszichológiája

Dr. Ferenczi Sándor:
A pszichoanalizis rövid ismertetése

Dr. Ferenczi Sándor:
Katasztrófák a nemi működés fejlődésében

Sigmund Freud:
Önéletrajz

Sigmund Freud:
Az Ösvalami és az Én

Lélekelemzési tanulmányok:
Sigmund Freud bevezetőjével (Ferenczi Sándor dr. emlékére)

PANTHEON KIADÁS